EL BEATUS DE TORÍ I LES IMATGES PROFANES

ANNA ORRIOLS I ALSINA

Al començament del segle XII, a l'escriptori de la catedral de Girona es va emprendre la còpia d'un Beatus lleonès de l'any 975 que havia arribat a la ciutat temps enrere.[1] El resultat és una versió adequada al moment i a l'indret en els quals es realitza, de manera que la lletra visigòtica del model es converteix en carolina i, en un procés de transcripció semblant, les imatges de l'original, pròpies de la il·lustració hispana del segle X als regnes cristians peninsulars, són traduïdes a un estil ja plenament romànic, que comparteix característiques formals amb altres il·lustracions catalanes contemporànies, i amb un tarannà simplificador que sovint implica la supressió d'elements figuratius que es degueren considerar superflus. Aquest Beatus romànic català es conserva avui a la ciutat piemontesa de Torí (Biblioteca Nazionale, ms. I.II.1), i per ara es desconeix absolutament quina va ser la seva trajectòria fins a arribar-hi.[2] La inclusió en un inventari de

1. Pel que fa als manuscrits il·lustrats del *Comentari a l'Apocalipsi* de Beatus de Liébana, remeto als que poden ser considerats els principals estudis que s'hi han dedicat: el capdavanter de W. NEUSS, *Die Apokalypse des hl. Johannes in der altspanischen und altchristlichen Bibel-Illustration (Das Problem der Beatus-Handschriften)*, 2 vol., corresponents a les *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*, II, vol. 2 i 3, Münster in Westfalen, 1931; els inclosos a les *Actas del Simposio para el estudio de los códices del «Comentario al Apocalipsis» de Beato de Liébana* [22-25 novembre 1976], 3 vol., Madrid, 1978-1980; l'útil catàleg de l'exposició *Los Beatos* (juny-setembre 1986), Biblioteca Nacional, Madrid, 1986; els volums apareguts fins ara de l'obra de J. WILLIAMS, *The Illustrated Beatus: A Corpus of the Illustrations in the Comentary on the Apocalypse*, Londres, 1994 (vol. I i II) i 1998 (vol. III); i el recent estudi de J. YARZA LUACES, *Beato de Liébana. Manuscritos iluminados*, Barcelona, 1998. Al costat d'això, són nombrosos els treballs que en tracten aspectes concrets o són dedicats a determinats exemplars en particular (entre els quals cal destacar les edicions facsímils de bona part dels Beatus), que els estudis tot just mencionats recullen. Per al contingut textual, segueixo l'edició d'E. ROMERO POSE, *Sancti Beati a Liebana commentarius in Apocalypsin*, 2 vol., Roma, 1985.

2. Quant al Beatus de Girona, els nombrosos estudis que se li han consagrat queden reflectits i són mencionats en els treballs de J. WILLIAMS (vol. II) i J. YARZA citats a la nota anterior. Pel que fa al

l'any 1713 de la Biblioteca de Torí, aleshores reial, acredita un moment en el qual ja es trobava allí, però que no ens permet saber res sobre les cinc centúries anteriors.

La pertinença del còdex de Torí a la gran família de manuscrits formada pels Beatus, obliga a tenir present que les imatges que conté no són —llevat d'elements puntuals— creacions originals, sinó que constitueixen una rèplica més dins d'una tradició il·lustrativa amb testimonis d'ençà del segle X i arrels probablement força més llunyanes. Tractar de qualsevol Beatus implica en certa manera parlar de tots en general i haver de referir-se constantment a altres exemplars. I, en última instància, forçosament, la relació de model a còpia que vincula els Beatus de Girona i Torí ha de mediatitzar qualsevol aproximació a l'estudi de la versió romànica, sobretot en allò referent a aspectes iconogràfics. Segons les classificacions establertes per alguns estudiosos,[3] ambdós pertanyen a la que es designa com a *branca IIb*, al costat dels exemplars de Tàbara, Cardeña, Manchester, Las Huelgas i San Andrés de Arroyo.

Ens trobem davant de manuscrits de tipus exegètic que no poden ésser considerats de cap manera profans. Amb tot, algunes de les il·lustracions que contenen, si bé estan incloses en un context religiós i sotmeses al recurrent procés d'*interpretatio christiana*, provenen clarament de l'esfera profana (amb independència del paper que s'atorga als Beatus). L'objecte d'anàlisi d'aquestes pàgines són justament aquestes imatges, a través del manuscrit català de Torí, d'acord amb el tema general que inspira els altres estudis al costat dels quals s'aplega aquest.

de Torí, atès el protagonisme en aquestes pàgines, cal precisar-ne uns quants. Així, l'estudi de W. NEUSS («Eine katalanische Bilderhandschrift in Turin», *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*, II (1929), p. 36-46), pioner un cop més, en demostrava la procedència catalana. El de C. CID i I. VIGIL «El "Beato" de la Biblioteca Nacional de Turín, copia románica catalana del "Beato" mozárabe leonés de la catedral de Gerona», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XVII (1964-1965); (163-329), detallada anàlisi comparativa de les imatges dels Beatus de Girona i Torí, que contribuïa a ratificar l'origen d'aquest darrer. Una presentació obligadament breu però altament útil, amb interessants puntualitzacions codicològiques, és la de C. SEGRE MONTEL, *I manoscritti miniati della Biblioteca Nazionale di Torino,* vol. I, Molfese, Torí, 1980, cat. 68, p. 70-76. L'estudi que se li va dedicar a la *Catalunya Romànica* (vol. X, Barcelona, 1991, p. 131-141), a càrrec de M. E. IBARBURU; i, en darrer lloc, una part important de la que ha estat la meva tesi doctoral, on el protagonisme principal el té aquest manuscrit (A. ORRIOLS I ALSINA, *Il·lustració de manuscrits a Girona en època romànica*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1999, de la qual hi ha versió microfitxada).

3. Es distingeixen dues branques (I i II), la segona de les quals, al seu torn, es divideix en dues més (designades II*a* i II*b*). La qüestió de la classificació dels Beatus sobre la base de les variants textuals i il·lustratives ha arribat a ser realment complexa. Una síntesi de les diverses propostes que s'han fet, amb l'afegit de la seva pròpia, és la de J. WILLIAMS, *The Illustrated Beatus...*, I, p. 21-26.

El Beatus de Girona, model que ens ocupa, conté imatges de tipus profà que no han passat a la còpia romànica. Són representacions sense connexió aparent amb el text i inexistents en cap altre Beatus conegut.[4] Ha cridat sempre l'atenció el genet que travessa una serp amb una llança (f. 134*v*). Hom l'ha considerada una imatge positiva, entenent-la com una al·legoria de la victòria del bé sobre el mal[5] i, en la mateixa consideració, fent-la derivar d'antigues representacions victorioses d'emperadors romans a cavall, vencedors de serps, fórmula fàcilment susceptible d'una lectura cristianitzada com seria el cas de l'arc d'Eginard.[6] És valorat de manera ben diferent quan hom l'associa, genèricament, amb qui pretén martiritzar el cristià que, tenaç, es manté dempeus (la serp), entès tot plegat en un context (el monestir de Tàbara, on s'hauria copiat el Beatus de Girona) en què la idea dels màrtirs mossàrabs era present.[7] En paral·lel a tot això, la historiografia ha subratllat sempre el tarannà islamitzant del genet.[8]

Els il·lustradors romànics tampoc no varen incorporar algunes de les figures fantàstiques que apareixen en diversos moments al Beatus de Girona. És el cas del personatge, hereu del *th_asos* marí clàssic, que trobem a la part inferior del foli 157*v*,[9] en companyia d'una pintoresca figura que munta un cavall el cap del qual s'ha transformat en una mà humana. Pocs folis més enllà (f. 165*v*) una àliga caça una gasela vora un *senmurv*, ésser fantàstic d'origen iranià («coreus et aquile in venatione», diu la inscripció). L'un i l'altre haurien arribat al Beatus a través d'intermediaris musulmans.[10] Altres representacions de tipus zoomòrfic que s'inclouen

4. Es refereix a la majoria J. YARZA, «Iconografía del Beatus de Girona», *Girona a l'abast,* I-II-III, Girona, 1989, p. 40-41; *Beato de Liébana*..., p. 133.

5. C.-O. NORDSTRÖM, «Text and Myth in some Beatus Miniatures», II, *Cahiers Archéologiques* XXVI (1977), p. 120.

6. C. CID PRIEGO, «El caballero y la serpiente, iconografía y origen remotos de una miniatura singular del «Beato de Girona», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXX (1988-1989), p. 99-139.

7. Idea apuntada per O. K. WERCKMEISTER («The Islamic Rider in the Beatus of Girona», *Gesta* XXXVI/2 (1997), p. 101-106) que veu el genet (per al qual admet les repetides ressonàncies islàmiques (com la representació de l'enemic (per això s'hauria representat de manera gairebé idèntica l'Herodes que empaita la Sagrada Família en la seva fugida a Egipte al f. 15*v*), en aquest cas del musulmà en un context (el de la Península al segle X(de lluita constant entre cristians i musulmans. Es basa en el fet que el cavaller del f. 134*v* es troba al costat de la il·lustració corresponent al passatge de l'Apocalipsi referent als 144.000 marcats (Ap. 7, 1-3), que en la litúrgia visigòtica es llegia per la festa dels Sants Innocents, que precisament commemorava la massacre d'Herodes, com a al·legoria del martiri dels cristians. Estranyament, Werckmeister no es refereix a l'estudi de Nordström.

8. El mateix O. K. WERCKMEISTER repassa la historiografia sobre aquest particular en l'estudi citat a la nota anterior, p. 101-102.

9. *Cf.* J. YARZA, *Beato de Liébana*..., p. 133.

10. Són clàssics a aquest respecte els estudis d'A. GRABAR «Élements sassanides et islamiques dans les enluminures des manuscrits espagnols du Haut Moyen Âge», *Arte del primo millenio*, E. Arslan (ed.), Torí, 1951, p. 312-319) i O. K. WERCKMEISTER, «Islamische Formen und spanischen

en el Beatus de Girona han estat suprimides sistemàticament a la versió romànica.[11] Tan sols una parella de monstres del Beatus de 975 (f. 106*v*), igualment aliens al text com els ressenyats fins ara, han estat reproduïts al f. 80 del sobri Beatus de Torí (fig. 1). Un és un ésser de cos humà nu i cap d'animal proveït de banyes, que en la versió romànica es tiba la llengua amb una mà. L'altre és un híbrid de cos alat que té a cada extrem un cap igualment banyut. Tot els designa com a éssers malignes, però res no els vincula decididament amb el text i la resta d'imatges que els acompanyen en el manuscrit. Respecte al primer s'havia dit que recordava el Minotaure.[12] Penso que no cal invocar el monstre del laberint. Crida l'atenció la semblança, en gest i aspecte, d'aquesta figura i la que és designada com a

FIGURA 1. Beatus de Torí (Torí, Biblioteca Nazionale, ms. I.II.1). Éssers monstruosos (f. 80*v*).

Miniaturen des 10. Jahrhunderts und das Problem der mozarabischen Buchmalerei», *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo* (Spoleto, 1964), XII (1965), p. 933-967. En fa un repàs J. WILLIAMS (*The Illustrated Beatus...*, II, p. 59-61).

11. Es tracta, al Beatus de Girona, de grius i lleons (f. 175*v*-176), de dos quadrúpedes lluitant dins d'un medalló (f. 223); de frisos decoratius com ara el fet a base de tiges que encerclen animals (f. 156), o de conills que mengen herba (f. 159).

12. C. CID i I. VIGIL, «El Beato de la Biblioteca...», p. 236; J. YARZA, «Iconografía del Beatus...», p. 40.

satirvs a les pàgines d'un manuscrit del segle XIII que conté les *Collectanea rerum memorabilium* de l'autor del segle III Solinus (fig. 2).[13]

Alguns Beatus romànics inclouen escenes de gènere que els pertanyen en exclusiva i que, per tant, s'hi han incorporat per la raó que sigui procedents d'un àmbit aliè a la tradició figurativa que els és pròpia. El de Silos (f. 86) conté dos joglars vistosament vestits.[14] Al Beatus de Saint-Sever (f. 184) dos homes lluiten per una dona en un combat que es tradueix en tibades mútues de barba, com proclama en to burlesc la inscripció que acompanya l'escena: «Calvi duo pro hac

FIGURA 2. Exemplar de les *Collectania rerum memorabilium* de Solinus (Milà, Biblioteca Ambrosiana, cod. C. 246 inf.). Simi i sàtir (f. 73).

13. Milà, Biblioteca Ambrosiana, cod. C. 246 inf., f. 37. Malgrat ser una còpia italiana del XIII, és evident que el manuscrit parteix d'un model anterior, potser del segle IX, tot i que a l'origen hi hauria una versió molt anterior (s. VI-VII). Vegeu la reproducció d'aquesta imatge, on l'ésser banyut conversa amb un simi, a R. WITTKOWER, «Maravillas de Oriente: estudio sobre la historia de los monstruos», article de l'any 1942, originalment en anglès, del qual utilitzo la traducció castellana inclosa al recull d'estudis de l'autor, *Sobre la arquitectura en la edad del Humanismo*, Barcelona, 1979, p. 265-311 (esp. 273, fig. 3).

14. Vegeu M. SCHAPIRO, «Del mozárabe al románico en Silos», article de l'any 1939, que cito en la versió castellana inclosa al recull d'escrits d'aquest autor, *Estudios sobre el románico*, Madrid, 1984, p. 56 i s., fig. 9.

muliere barbas / Frontibus attritis barbas conscindere fas est» ('quan no es tenen cabells al cap, es tiben les barbes').[15] S'inclourien dins de la plàstica romànica per una iconografia on el quotidià, el burlesc i el monstruós tenen cabuda.

Al Beatus de Torí no hi ha res de tot això. Llevat de la parella de monstres que, com s'acaba de comentar, ha heretat del Beatus de Girona (és un dels molts elements que ambdós exemplars comparteixen en exclusiva) no hi ha imatges profanes o seculars com les comentades fins ara, tret de les personificacions dels vents que bufen sobre el mapamundi, a les quals es tornarà més endavant. Les il·lustracions de tal naturalesa que conté aquest manuscrit són també presents en altres còdexs de la mateixa estirp i, com en aquells, estan al servei d'un context religiós. Com es veurà, la majoria són hereves de la tradició antiga, com ara les taules genealògiques que, si bé en els Beatus i en els manuscrits bíblics —dels quals segurament els primers les han manllevades— desgranen la genealogia de Crist, varen néixer al marge de l'estirp cristològica. El mapamundi és fill d'una cartografia igualment clàssica, com també les interessantíssimes personificacions dels vents amb què l'han acompanyat els il·lustradors romànics. Antigues tradicions orientals, textos històrics i relats periegètics semblen haver-se donat la mà a l'hora de configurar la Babilònia voltada de serps que encapçala el Comentari de sant Jeroni al Llibre de Daniel. A cops el procés és invers, i un símil formulat en el marc d'una reflexió exegètica ha portat a incorporar imatges al·legòriques, com la palmera que sant Gregori Magne equiparava als justos i que en alguns Beatus ha acabat originant una escena de gènere. Un mecanisme que en certa manera també es pot posar en paral·lel al que ha portat a representar des de l'òptica més quotidiana escenes vinculades amb tasques agrícoles, desmarcant-se del passatge apocalíptic al qual acompanyen. La de la guilla que ha caçat el gall és una imatge que, tot i anar lligada a l'exegesi d'un passatge de l'Evangeli de Mateu, deriva en última instància d'antigues tradicions faulístiques.

15. Sobre aquesta escena, amb interpretacions diferents, C.-O. Nordström, «Text and Myth...» I, p. 19-20 i fig. 10; Z. Jacoby, «The beard pullers in Romanesque art: an Islamic motif and its evolution in the West», *Arte medievale*, II sèrie, I, 1-2 (1987), p. 65-85, esp. 73-74. Plantegen la seva filiació no hispana: P. K. Klein, «Les sources non hispaniques et la genèse iconographique du Beatus de Saint-Sever», *Saint-Sever. Millénaire de l'abbaye. Colloque international (15-27 mai 1985)*, Jean Cabanot (ed.), Mont-de-Marsan, 1986, p. 317-333 (esp. 323-326), i C. de Mérindol, «Du Livre de Kells et du Psautier de Corbie à l'art roman: origine, diffusion et signification du thème des personnages se saisissant à la barbe», a *The Book of Kells*, F. O'Mahoney (ed.), Cambridge, 1994, p. 290-300. I finalment, com a breu estat de la qüestió, J. Williams, *The Illustrated Beatus...*, III, p. 50-51, fig. 480. El mateix Beatus de Saint-Sever ja mostrava (f. 3) un personatge tibant-se a si mateix la barba en presència d'una mona, tot enmig d'altres *drôleries* que animen les arquitectures de la sèrie dels evangelistes.

En tots els casos ressenyats (tret del que, com veurem, converteix uns amenaçadors àngels apocalíptics en pacífics agricultors) es tracta d'imatges alienes al relat apocalíptic i que estan vinculades al comentari que en fa el Beatus o bé discorren al marge de tot plegat. Només la representació de la prostituta de Babilònia (Ap. 17, 1-3), a la vegada que delata una llunyana procedència de l'àmbit mitològic, sembla revestir-se constantment de variades connotacions al marge del context religiós.[16] El tarannà lasciu que se li imputa i l'associació amb Babilònia redunden en una imatge a vegades força rutilant, on el personatge sol portar vestimentes cridaneres i corones peculiars. Més d'un cop, en la representació de la dona hi participen elements clarament musulmans, com la forma de seure, amb les cames doblegades, sobre dos coixins o una mitja lluna en alguna de les toques[17]. Certs detalls que en ocasions l'acompanyen podrien vincular-se a pràctiques màgiques.[18] Però la intenció sempre seria presentar-la com una figura de caire negatiu.

Herències del món clàssic

Tant el Beatus de Girona com el de Torí inclouen entre les imatges preliminars una representació dels camins del cel, imatge que no apareix en cap altre Beatus conegut i que, per tant, reclama un origen divers, tota vegada que agermana estretament els dos únics exemplars que les contenen. Es tracta d'una gran composició circular que ocupa dos folis (en ambdós casos els 3*v*-4), presidida per Crist al centre, situat dins d'un cercle d'on parteixen diverses vies que porten a personatges situats als extrems i que, per les inscripcions que recorren les esmentades vies (totes relacionables amb cites bíbliques), cal identificar amb personificacions de virtuts i obres de caritat, la qual cosa permet una lectura global basada en la interpretació d'aquestes vies com a camins de salvació que, a tra-

16. C.-O. Nordström («Text and Myth...», I, p. 30-37) destaca en aquesta representació característiques heretades d'iconografies sincrètiques on el món romà va fusionar imatges de diverses divinitats orientals

17. Maius (f. 194*v*), Fernando I (f. 224*v*), Seu d'Urgell (f. 179*v*). Aleshores es pot interpretar aquesta caracterització com una manifestació antiislàmica. És d'aquest parer i sospesa globalment la qüestió J. Yarza, «La ilustración del Beato de Fernando y Sancha», a l'estudi que n'acompanya l'edició facsímil, *El Beato de Liébana. Códice de Fernando I y doña Sancha*, Madrid – Barcelona, 1994, p. 194-197.

18. Els símbols que apareixen al costat seu al Beatus de Lorvão (f. 43), tot i que han estat diversament interpretats, i en menor mesura la corona que porta la dona al Beatus de Torí (f. 159 i 160) podrien obeir, al meu parer, a la voluntat de presentar-la com a fetillera. Sobre això, tot valorant a més altres consideracions, A. Orriols, *Il·lustració de manuscrits a Girona*...., vol. I, p. 310-314.

vés de les virtuts, porten a Crist, representat com a cosmocràtor. Com altres autors que han estudiat aquestes representacions,[19] sóc del parer que els seus creadors (que no necessàriament han de ser els il·lustradors de l'exemplar de Girona) s'han abeurat de fonts diverses, amb tota probabilitat d'arrel clàssica, que compartirien esquemes circulars amb registres concèntrics i amb vies diverses situades radialment. Al Beatus de Girona la composició és centrada per una figura de Crist imberbe, situada enmig del sol i la lluna. La versió romànica és proveïda —curiosament, perquè el manuscrit tendeix a simplificar les il·lustracions del model— d'una llança i un escut. Això darrer, unit al tipus de composició que centra, em porta a pensar en l'anomenada *Tabula Peutingeriana*,[20] una còpia —feta segurament el 1265 per un monjo de Colmar— a partir d'un original de poc després de mitjan segle IV, un mapa de les terres considerades habitables, amb el traçat de les nombroses vies que les travessen. Les localitats hi són assenyalades amb el nom; a les grans ciutats les representen edificis i a les capitals —Roma i Constantinoble—, sengles personificacions, figures assegudes i coronades, portadores d'un escut i un ceptre (Roma, que a l'altra mà sosté un globus) o una llança (Constantinoble). Amb una i altra coincideix aquest Crist que el Beatus romànic ha armat amb llança i escut. Però, a més, de la personificació de *Roma caput mundi* a la *Tabula*, en surten tot de vies (*lattina, appia, tyburtina*...) disposades radialment. Potser no fóra desencaminat que, en l'ideari dels creadors de la imatge del cel que acabarien incorporant els dos Beatus, la manera de representar unes vies terrestres influís en la imatge destinada a les celestials. La peculiar transformació del cosmocràtor de la versió romànica, casualment, redunda en aquest aspecte.

El Beatus que il·lustrà Maius al segon quart del segle X (Nova York, Pierpont Morgan Library, ms. 644) sembla que per ara és el cap de sèrie de la branca II, renovada i ampliada respecte a l'anterior. La transformació implica la inclusió de textos i imatges, entre les quals dues sèries que encapçalen els manuscrits d'aquesta família: les que representen, en vuit pàgines successives, parelles de personatges relacionats amb els evangelis i els seus autors i, a continuació, unes taules

19. C.-O. NORDSTRÖM, «Text and Myth...» II, p. 120-127; J. WILLIAMS, *The Illustrated Beatus*..., II, p. 52. La proposta referent a possibles fonts islàmiques (M. CHURRUCA, *El influjo oriental en los temas iconográficos de la miniatura española. Siglos X al XII*, Madrid, 1939, p. 43-46) ha tingut, en canvi, una acceptació escassíssima.

20. Viena, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Vindob. 324. *Cf.* S. MADDALO, *In Figura Romae. Immagini di Roma nel libro medioevale*, Roma, 1990, fig. 30, p. 79-86, esp. n. 1 i 2, p. 79. Bones reproduccions dels detalls de la *Tabula* que aquí interessen, a M.-M. GAUTHIER, *Highways of the Faith. Relics and Reliquaries from Jerusalem to Compostela*, Secaucus, N. J., 1986, p. 67 (l'edició original, en francès, va ser publicada a Friburg el 1983).

genealògiques. Si bé en el cas dels evangelistes no ens trobem davant del que podríem considerar les seves representacions habituals com a autors,[21] tant les unes com les altres degueren formular-se com a frontispicis dels Evangelis ja en època paleocristiana i a partir de models clàssics.[22] La seva incorporació als Beatus, a través d'un intermediari paleocristià o, més possiblement, carolingi, es deuria fer quan la fórmula ja es trobava plenament cristianitzada. En aquest cas, som tan lluny de l'origen profà que ara no cal dedicar-hi altra cosa que aquesta referència.

Les taules genealògiques, que algú qualificà d'element «de carácter adventicio y aún [...] impertinente»,[23] així com les imatges dels evangelistes que les precedeixen, semblen apropiades per a un manuscrit dels Evangelis, però com que no es té constància que al món hispà hi hagués tradició d'exemplars evangèlics independents, i en canvi es detecta l'ús de taules en bíblies hispanes,[24] es considera que ambdues sèries d'il·lustracions tinguin un mateix probable origen bíblic,[25] context en el qual fóra del tot apropiada la seva funció de

21. A cada evangelista li corresponen dues il·lustracions: una on es mostra dempeus, al costat d'una figura asseguda representada de tres quarts, herència de representacions clàssiques del poeta i la musa. A l'anvers del foli següent, una parella d'àngels sostenen, com presentant-lo, un còdex. En tots dos casos sol haver-hi un emmarcament arquitectònic, i s'aprofita el timpà per a col·locar-hi el símbol de l'evangelista corresponent.

22. L'origen clàssic dels retrats evangèlics, en qualsevol de les seves variants, ha estat repetidament evidenciat en nombrosos estudis que, de temps enrere, s'han dedicat al tema. En el cas dels àngels que sostenen l'Evangeli, les fonts són igualment antigues; *cf.* J. WILLIAMS, «The Beatus Commentaries and the Spanish Bible Illustration», a *Actas del Simposio...*, II, p. 203-207; i C. CID i I. VIGIL, «El rastro de un Beato en el Museo Diocesano de Gerona», *Revista de Gerona*, any IX, núm. 22 (1963), p. 7-21.

23. M.C. DÍAZ Y DÍAZ, «El texto de los Beatos», *Los Beatos*, p. 12.

24. Les taules són a la Bíblia de León de 960 (i seran copiades a la del 1162), amb una composició molt propera en la seva organització a la que trobem als Beatus. La Bíblia de León de 960, però, no disposa de la sèrie d'evangelistes. Però tant aquesta com les taules són presents conjuntament al començament del Nou Testament a la Bíblia de San Millán (Madrid, Real Academia de la Historia, cod. 2-3), que tot i ser del principi del segle XIII (1200-1220) deriva de la mateixa antiga tradició bíblica peninsular (veg. J. WILLIAMS, «A Castilian Tradition of Bible Illustration: the Romanesque Bible from San Millán», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 28 (1965), p. 66-85). I encara figuren en d'altres: a la Bíblia procedent de San Juan de la Peña (Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 2), de la primera meitat del segle XI, que posseeix al començament sis pàgines de taules amb medallons que encerclen retrats; a la d'Àvila, de la segona meitat del XII (Madrid, Biblioteca Nacional, vitr. 15-1); a la de la catedral de Calahorra; i a la Bíblia de Burgos (Biblioteca Pública Provincial), producte de cap al 1175-1200 de l'escriptori de San Pedro de Cardeña. A més cal afegir-hi el manuscrit miscel·lani de caràcter històric conegut com a *Còdex de Roda* (Madrid, Real Academia de la Historia, sign. 78). Quant als Beatus que les posseeixen, són els de Maius (que seria el més antic de tots), Saint-Sever, la Seu d'Urgell i Fernando I, a més de tots els de la branca II*b*, llevat del d'Arroyo, és a dir, els de Tàbara, Girona, Torí, Manchester, Cardeña i las Huelgas.

25. J. WILLIAMS, «The Beatus Commentaries and Spanish Bible Illustation», *Actas del Simposio...*, II, p. 207-210.

traçar les genealogies de David i de Crist. D'allí s'haurien incorporat als Beatus a mitjan segle X.

Es tracta d'esquemes que ocupen diversos folis consecutius (catorze en el cas dels Beatus), on els noms d'uns sis-cents personatges figuren en medallons connectats entre si —mentre els més destacats (Adam, Eva, Abraham, David...) hi són retratats— al mateix temps que dins de requadres o sota arcades s'incorporen textos que pretenen ser un resum de la història de la humanitat (fig. 3). Aquests apunts històrics s'acosten a textos cronístics del segle V, com les *Historiae* de Pau Orosi, o el *Liber Genealogus anni 427*, obra sorgida dels ambients donatistes nord-africans. Això darrer fa pensar en la possibilitat que poguessin haver arribat en el mateix arquetip que contenia el comentari il·lustrat del també nord-africà Ticoni a l'Apocalipsi, que es considera que podria haver estat el punt de partida de la il·lustració dels Beatus.[26] Arran d'això s'havia plantejat fins i tot que fos en aquests darrers on s'havien gestat aquestes *tabulae generationum*,[27]

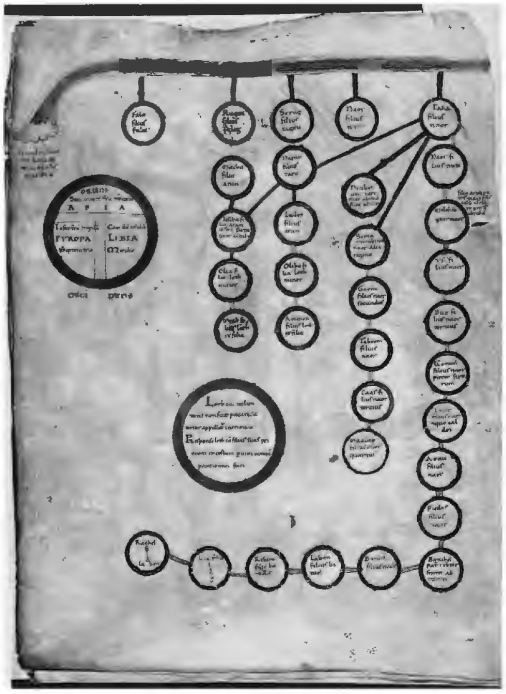

FIGURA 3. Beatus de Torí (Torí, Biblioteca Nazionale, ms. I.II.1). Un dels folis que contenen taules genealògiques (f. 10*v*).

26. J. WILLIAMS, *The Illustrated Beatus*..., I, p. 58.
27. W. NEUSS, *Die Apokalypse*..., p. 119-125.

però sembla més coherent creure-les filles d'exemplars bíblics, on tenen una raó de ser de més pes.[28]

Sembla que és exclusivament a l'àmbit hispà on el recurs s'aplica als personatges bíblics, però l'origen s'ha de buscar en el món antic pagà. S'ha recordat en aquest sentit que Plini el Vell, en la *Historia Naturalis*, havia descrit un sistema similar de medallons vinculats destinats a rememorar els avantpassats.[29]

L'ocell i la serp

Una peculiar representació que sovinteja en els Beatus, la que mostra una gran au que, amb el bec, agafa pel cap una serp, no es troba en l'exemplar de Torí. El fet que sí que el contingui el de Girona (f. 18*v*) i que la còpia romànica presumiblement hagi perdut els que serien els folis 18-21, fan del tot versemblant que entre les pàgines extraviades hi hagués la que representés aquests animals.[30] Aquesta il·lustració, del tot aliena al context apocalíptic, s'acompanya d'un text explicatiu, que apareix emmarcat seguint un traçat cruciforme, com passa als exemplars de Girona i Torí (que l'ha conservat tot i haver perdut la imatge). S'hi diu que a l'Orient hi habita una au fabulosa que, havent provocat amb xiulets la serp amb la qual ha de lluitar, primer es rebolca pel fang, es revesteix de fosc i, així, enganya i terroritza el seu enemic. S'hi enfronta, anteposant la cua al seu davant, com si fos un escut, i amb el bec poderós ataca el cervell de la serp.[31] Al Beatus de Girona, aquest text està separat de la il·lustració, al revers del foli següent (19*v*). Al de Torí és segur que, si hi hagués l'ocell i la serp,

28. *Cf.* J. WILLIAMS, *The Illustrated Beatus...*, I, p. 58, per a una valoració d'aquest aspecte. En concret sobre les taules del Beatus de Saint-Sever, però analitzant en general el problema, Y. ZALUSKA, «Les feuillets liminaires», *Comentarios al Apocalipsis y al Libro de Daniel: Edición facsímil del códice de la abadía de Saint-Sever conservado en la Biblioteca Nacional de París bajo la signatura MS. lat. 8.878*, Madrid, 1984, p. 241-242; «Le *Beatus* de Saint-Sever à travers sa composition matérielle et ses généalogies bibliques», *Saint-Sever. Millénaire de l'abbaye...*, p. 279-292; i, encara de la mateixa autora i en un context més ampli: «Entre texte et image: les *stemmata* bibliques au sud et au nord des Pyrénées», *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France* (1986), p. 142-152.

29. PLINI el Vell, *Naturalis Historia*, IX, 265. Ho assenyala J. WILLIAMS («The Beatus Commentaries...», *Actas del Simposio...*, II, p. 208-209).

30. C. SEGRE MONTEL *(I manoscritti miniati...*, p. 71-72), que va realitzar una acurada anàlisi codicològica del manuscrit que, entre altres coses, havia comportat (l'any 1975) la seva foliació actual (que segueixo aquí), considera que al f. 21*v* podria haver-hi hagut la representació de l'ocell i la serp.

31. La transcripció i traducció del text poden trobar-se a C. CID i I. VIGIL , «La miniatura del águila y la serpiente en los "Beatos"», *Estudios dedicados al profesor Frederic Udina i Martorell*, IV, *Medievalia* 10 (1992), p. 115-132, esp. 117-119.

també s'haurien trobat distanciats del seu text, perquè aquest sí que es conserva, al f. 23. Sempre hi ha la possibilitat que, encara que els escribes copiessin el text en qüestió, els il·lustradors no incorporessin la imatge corresponent, tot i que el passatge s'hi refereixi de forma clara ja a les primeres línies. De fet, hi ha Beatus que han conservat només el text i d'altres que només tenen la il·lustració.[32] Però més aviat cal creure que és una de les il·lustracions perdudes del Beatus romànic.

Aquesta fórmula no és exclusiva dels Beatus, ja que la trobem també —incloent-hi text i il·lustració— un cop més en bíblies hispanes[33] i encara en un exemplar dels *Moralia in Iob* de sant Gregori (Burgo de Osma, Archivo de la Catedral, cod. 117, f. 172*v*).[34] Tot plegat fa pensar que s'incorporà als Beatus procedent d'una altra òrbita.[35] En els Beatus i en manuscrits bíblics, on justament se situa al final de les taules genealògiques, adopta un sentit al·lusiu a l'encarnació, que el text que l'acompanya explicita en els darrers paràgrafs.[36] Però, al marge del paper que té en aquest context, el tema té orígens antics i, potser també, llunyans. S'ha assenyalat que el comportament descrit per a l'ocell coincideix amb el que s'atribueix a l'*ichneumon* del *Physiologus*.[37] També s'havia volgut veure el text com una versió lliure d'un passatge de la *Història Natural* de Plini el Vell,[38] però potser la distància entre ambdós textos és massa gran per a relacionar-los. Des del

32. Són els de Girona i Saint-Sever (f. 12*v*-13) els que han conservat el binomi sencer. El Beatus de la Seu d'Urgell (f. V*v*) conté el dibuix, inacabat, i l'espai destinat al text, buit, mostra evident que copiava un model que els contenia tots dos. A la branca II*b* és també als Beatus de Manchester (f. 14) i al de Las Huelgas (f. 12).

33. Es troba a la de León de 1162 (f. 6), la qual cosa permet deduir que també la va tenir originalment la de 960, que n'és el model. També és a la tardana Bíblia de San Millán (f. 6*v*-7 del volum I), a la qual ja s'ha fet esment més amunt (nota 24).

34. Descriuen algunes d'aquestes representacions C. CID i I. VIGIL, «La miniatura del águila y la serpiente...».

35. J. WILLIAMS (*The Illustrated Beatus...*, II, p. 58) és d'aquest parer. Pensa que la imatge es va incorporar el segle X als Beatus de la branca II*b*. La seva presència en exemplars que no pertanyen a aquesta branca tindria la seva explicació: el Beatus de Saint-Sever ja ha donat altres mostres d'estar influït per algun exemplar de la II, doncs conté imatges (aquesta, l'epifania, el cicle de Daniel...) que no són en cap més Beatus de la branca I. Quant al de la Seu d'Urgell, Williams creu que s'hi hauria incorporat la imatge a causa de la seva popularitat.

36. J. WILLIAMS, *The Illustrated Beatus...*, II, p. 57-58.

37. R. WITTKOWER, va dedicar la primera part de l'estudi «Miraculous Birds» (*Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, I [1937-1938], p. 253-257) a aquesta representació en els Beatus, tot i que l'atribuïa també al Beatus de Torí que, com veiem, no la conserva. Posteriorment analitzaria la representació de la lluita entre una au i una serp («Eagle and Serpent. A Study in the Migration of Symbols», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, II [1938-1939], p. 293-325).

38. *Historia nauralis*, llibre X (IV, 5). Així ho proposen C. CID i I. VIGIL a «La miniatura del águila y la serpiente...», p. 117-119. Però no sembla que aquests autors coneguin els estudis de Wittkower esmentats a la nota anterior.

punt de vista figuratiu, escenes similars on una àliga i una serp lluiten ja apareixen en el món clàssic i perviuen més enllà (un notable exemple el proporcionen els mosaics del Gran Palau de Constantinoble), la qual cosa estaria d'acord amb els nombrosos exemples que ens n'ofereix la literatura llatina.[39] Recentment hom ha tornat al seu estudi, i s'ha dedicat una atenció especial a antigues tradicions orientals que en el seu dia ja havien estat assenyalades.[40]

Un personatge sota l'alfa

Encapçalar el llibre amb una alfa i tancar-lo amb una omega és un recurs habitual als Beatus —encara que no tots les hagin conservades— i en altres manuscrits hispans de l'alta edat mitjana (*Moralia in Iob* de sant Gregori, de 945). Als Beatus de Girona i Torí, les pàgines que contenen la primera lletra (f. 19 i 22, respectivament) inclouen també altres representacions: les dels autors que ha seguit Beatus, un Crist en majestat i, en el cas romànic, tres personatges més (fig. 4).

FIGURA 4. Beatus de Torí (Torí, Biblioteca Nazionale, ms. I.II.1). Lletra alfa amb els autors utilitzats per Beatus (f. 22). (Fotografia: Arxiu Mas).

39. ARISTÒTIL, *Història dels animals*, IX, 1, 609 afirma: «L'àliga i el dragó són enemics perquè l'àliga es nodreix de serps». I el tema reapareix en l'obra de Ciceró, Horaci, Ovidi, Virgili i altres. *Cf.* CID i VIGIL, «La miniatura del águila...», p. 119.

40. L.-J. BORD i P. SKUBISZEWSKI, *L'image de Babylone aux serpents dans les Beatus. Contribution à l'étude des influences du Proche-Orient antique dans l'art du haut Moyen-Age*, París, 2000, p. 98-107. R. WITTKOWER, en els estudis citats a la nota 34.

La inclusió de la figura majestàtica de Crist fa pensar en el Beatus de Fernando I (f. 6), encara que la disposició sigui diferent.[41] Si al Beatus reial, Crist és dret entre les potes de la lletra, al de Girona seu, tancat dins el cos superior de la lletra. I al de Torí s'ha col·locat al vèrtex superior de la lletra, una màndorla dins la qual seu igualment Crist. A banda i banda de la gran inicial, tant en l'un com en l'altre es llegeix «EGO SVM A ET ω».

En els primers paràgrafs del seu *Comentari*, Beatus indica haver-se servit de diversos autors: «Quae tamen non a me, sed a sanctis patribus uae explanata repperi, in hoc libello indita sunt, et firmata his auctoribus, id est, Iheronimo, Augustino, Ambrosio, Fulgentio, Gregorio, Ticonio, Iranaeo, Apringio et Isidoro».[42] Els autors representats a la part superior de la pàgina són vuit, tant al còdex de 975 com al romànic. Es mostren drets, designats amb els seus noms, de mala lectura alguns del Beatus de Girona, i impossible en altres del de Torí.[43] Tot i la dificultat de desxifrar-los convenientment, tenint en compte l'ordre segons el qual els designa en el pròleg Beatus i la seva clara identificació en l'exemplar de Saint-Sever (f. 13*v*), on es fa evident que els il·lustradors han inclòs en primer lloc l'autor de l'Apocalipsi, es pot convenir que es tracta, per aquest ordre, de Joan, Jeroni, Agustí, Ambròs, Fulgenci, Gregori, Apringi i Isidor. Hom ha assenyalat en més d'una ocasió l'absència de Ticoni i Ireneu, que Cid i Vigil —penso que encertadament— proposen de reconèixer, en el cas de Torí, en els dos busts que apareixen dins de medallons situats a cada peu de la lletra. Fóra el resultat d'una de les correccions que els artífexs gironins fan respecte al model de 975.[44]

El normal devia ser col·locar els autors que Beatus ha utilitzat al seu comentari en el revers d'un foli, encarats a l'alfa situada a l'anvers del següent, de forma que, amb el llibre obert, se'n permetés la visió conjunta (tal com encara es con-

41. Assenyalaven la semblança CID i VIGIL, «El Beato de la Biblioteca...», p. 210. J. YARZA pensava que les semblances ornamentals existents entre l'alfa de Girona i la del Llibre de Fernando I impliquen l'existència d'un model comú, d'arrel carolíngia («La ilustración del Beato de Fernando...», p. 100). Posteriorment ha matisat aquest aspecte, i indica per al Beatus coincidències amb algun manuscrit otònida (J. YARZA, «El Beato de Fernando I y Sancha, un manuscrito real», *Homenatge a F. Giunta. Commitenza e committenti tra Antichità e Alto Medioevo*, M. MAYER i M. MIRÓ (ed.), Barcelona, 1996, p. 227 i s.; *Beato de Liébana*..., p. 161).

42. E. ROMERO POSE, *Sancti Beati*..., I, p. 4.

43. Però sembla que tots dos segueixen el mateix ordre. Al de Girona: Joan, Jeroni, Agustí, Ambròs, Fulgenci, Gregori, Apringi (escrit «Ambringio») i ---. I al de Torí: Joan, Jeroni, ---, Ambròs, Fulgenci, Gregori, Apringi (escrit igualment «Ambringio»), ---.

44. C. CID i I. VIGIL, «El Beato de la Biblioteca...», p. 208. J. CAMÓN AZNAR, «El arte en los Beatos el Códice de Gerona», al volum d'estudi complementari de l'edició facsímil, *Beati in Apocalipsin Libri Duodecim. Codex Gerundensis*, Madrid, 1975, p. 125, n'indicava l'absència, i hi afegia erròniament Leandre.

serva íntegrament només al Beatus de Saint-Sever, f. 13*v*-14). Als Beatus de Girona i Torí s'han fusionat tots els elements en un sol foli. El citat Beatus gascó i el de Manchester són els únics altres dos que han conservat el retrat dels autors, però amb la disposició comuna abans descrita, separats de la gran lletra inicial (no conservada, en canvi, a l'exemplar de Manchester, i sí en altres manuscrits, que contràriament han perdut el foli amb els autors —Burgo de Osma, Fernando I). El motiu de la reunió dels autors amb l'alfa potser és prou prosaic com el de la manca d'espai que proposen Cid i Vigil, tot remarcant certes irregularitats compositives.[45] En tot cas, aquest recurs compartit en exclusiva contribueix a engruixir el corpus de detalls que aproximen ambdós manuscrits.

Però interessen més les divergències entre l'exemplar de Girona i el de Torí. Aquest darrer, a part de limitar considerablement l'exuberància decorativa del model, ha incorporat els dos medallons ja esmentats, i un personatge dret enmig de les potes de la lletra. Figura barbada, amb vestimenta laica (túnica curta i mantell agafat per una fíbula), mira amunt, cap a la *Maiestas* i els autors. Quan la norma, en el manuscrit de Torí, és la supressió de tot allò que es considera superflu i la simplificació de determinades escenes fins al punt d'eliminar-ne personatges (cas de la crucifixió i molts d'altres), és fora de tot dubte que la inclusió aquí d'aquesta figura no és fortuïta. El personatge dret al mig es distingeix dels altres de la pàgina per la seva vestimenta laica. No es tracta de Beatus perquè ni a Tàbara el 975 ni a Girona el segle XII no sabien res de l'autor del comentari que tenien entre mans. Tampoc no sembla que pugui ser l'escriba: una situació massa preeminent, més que no pas la seva qualitat de laic, no semblen fer-ho gaire viable. D'altra banda, el més probable és que si era el copista aparegués lliurat a la seva tasca o bé portant el llibre que ha escrit. Diversos manuscrits hispans del segle X han conservat retrats dels seus autors materials, certament particulars perquè són infreqüents i característics, i per això ben coneguts. Però apareixen al final del manuscrit, prop de l'omega que el tanca. I, justament, el Beatus de Girona, que és producte de l'època i l'indret on aquest tipus d'imatges no devien ser estranyes, no els inclou. Ignoro fins a quin punt podria aportar algun aclariment detenir-se en el gest que fa aquesta figura amb la mà dreta, consistent a unir el polze al dit del mig i l'anular, i amb l'índex i l'auricular (petit) estesos.[46] Gest, de fet, que permet múltiples lectures: de discurs en uns casos, apotropaic en d'altres... En determi-

45. «El Beato de la Biblioteca...», p. 207.

46. El que fa, per exemple, el profeta Ezequiel a la bíblia Buchanan (Cambridge, University Library), manuscrit siríac del darrer quart del segle XII; vegeu J. LEROY, «Le cycle iconographique de la Buchanan Bible, manuscrit syriaque de la Bibliothèque de l'Université de Cambridge», *Cahiers Archéologiques* VI (1952), p. 103-124 (en especial, veg. fig. 3, làm. XXXII).

nats contextos el poden expressar personatges positius, en d'altres el qui el fa és malèfic. De totes maneres, el fet que de vegades en un mateix manuscrit on el gest abunda, el facin personatges de signe ben divers, porta a ser cautelós a l'hora de valorar-ho.[47] L'ús actual com a signe de menyspreu o de protecció contra el mal d'ull no ha de fer oblidar que en el món antic no era més que un gest de discurs.[48]

La pèrdua del colofó del Beatus de Torí dissipa el que fóra, potser, una ocasió per saber qui és el personatge sota l'alfa. La ubicació, la postura i la vestimenta laica recorden el rei Edgar del frontispici del *New Minster Charter* (Londres, British Library, Cotton MS Vespasian A.VIII, f. 2*b*), de l'any 966.[49] El document anglosaxó era escrit en nom del rei, fet que justificava la seva presència, entremig de la Verge i sant Pere, oferint el còdex a Crist. Tot i que s'hi fa constar el testimoniatge d'importants personatges de la reialesa i de l'església, és només Edgar el retratat, potser perquè el monestir era una fundació reial, duta a terme pel seu avi al principi del segle. És tan difícil com perillós intentar buscar una identitat al personatge anònim de Torí. Un governant de l'època? Qui, llavors? No porta cap atribut que l'assenyali com a personatge poderós. No sabem ni tan sols si el Beatus era destinat a un altre indret que no fos Girona. Quedi, doncs, per ara només indicada la semblança amb la imatge anglosaxona, sense més comentaris, i amb la qüestió oberta de si aquesta figura pogués ser algú involucrat en l'encàrrec del manuscrit. El símil compositiu amb una caplletra *A* de la Bíblia de Ripoll (f. 139) que igualment aixopluga una figura gesticulant, és suggeridor però no resol l'enigma.[50]

Podrien assenyalar-se altres semblances i possibilitats remotes: al llarg del *Comentari*, les al·lusions als falsos profetes i heretges és constant per part de Beatus. En altres manuscrits algunes escenes de controvèrsia entre personatges sants i heretges han adoptat fórmules que interessen ara. A part que els adversaris solen fer ges-

47. Em refereixo a la Bíblia de Ripoll on, com s'ha comentat el gest pot fer-lo, per exemple, tant el mateix Crist en episodis diversos, com el diable que el tempta. Sobre aquest gest, D. MARKOW, «The Dilemma of the Horns: The So-Called "Cornu" Gesture in Early Medieval Art», *Studies in Iconography* 12 (1988), p. 1-16. També ha tractat sobre aquest gest, des d'un altre angle, A. GARCÍA AVILÉS, «Religiosidad popular y pensamiento mágico en algunos ritos del sureste español. Notas sobre el mal de ojo en la Edad Media», *Verdolay. Revista del Museo de Murcia*, 3 (1991), p. 125-139.

48. Subratlla aquest aspecte J. ENGEMANN, «Der *corna* Gestus, ein antiker und frühchristlicher Abwehrund Spottgestus?», *Pietas. Festschrift für Bernhard Kötting, Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungband 8 (1981), p. 483-498.

49. Es tracta d'un document que confirma la reforma duta a terme al monestir de New Minster de Winchester; veg. D. H. TURNER, «The New Minster Charter», *The Golden Age of Anglo-Saxon Art 966-1066*, Londres, 1984, cat. 26, p. 47, làm. IV.

50. Ho van assenyalar ja CID i VIGIL («El Beato de la Biblioteca...», p. 208), considerant-ho una influència de la miniatura romànica catalana. Hi ha una bona reproducció d'aquesta imatge al catàleg de l'exposició *Catalunya Medieval*, Barcelona, 1992, p. 61.

tos de discurs (diferents al de Torí, però), la figura herètica vesteix com a laic.[51] Com que sovint les obres que inclouen tals imatges són les de sant Agustí, i es coneix la possessió d'escrits seus arreu, la possibilitat que la figura de Torí l'hagués inspirada la d'un heretge d'un tractat agustinià és una més de les que es poden tenir en compte.

Una representació del món

La inclusió d'un mapa del món en els Beatus ve donada per l'interès a mostrar les terres que havia correspost d'evangelitzar als apòstols. Beatus ja devia preveure tal il·lustració, com ha estat repetidament assenyalat sobre la base del passatge del pròleg al llibre II del seu *Comentari* on, després d'haver explicat el destí dels apòstols, afegeix: «Et quo facilius haec seminis grana per agrum huius mundi profetae laboraverunt et hi metent, subiectae formulae pictura demonstrat».[52] Es pensa, a partir d'aquí, que l'edició original ja degué incloure, si més no, un mapamundi. Es considera també que tots els Beatus varen tenir el seu mapa, de manera que encara que avui només en conservem catorze, el nombre d'aquest tipus d'imatges degué ser alt.

Els estudiosos de la cartografia han proposat diverses classificacions dels mapes antics i medievals.[53] Els dels Beatus pertanyerien a una tipologia intermèdia entre els anomenats *tripartits* i els designats com a *zonals*, que Harvey i Woodward designen com a *quatripartida*.[54] Aquest model manté característiques del tipus tripartit (sovint conegut com T-O, perquè suggereix una T dins d'un cercle, sigles, al mateix temps, dels mots *orbis terrarum*), regit per grans vies d'aigua que, a l'edat mitjana, es creia que dividien el món en tres parts. La Mediterrània, representada verticalment, s'interposaria entre Europa i l'Àfrica; i, disposats horitzontalment, el rius Don (Tanais), separant Europa d'Àsia, i el Nil, entre l'Àsia i l'Àfrica. Així s'havia configurat aquest esquema tripartit, on l'Àsia ocupava aproximadament la meitat

51. Era una fórmula emprada en més d'una ocasió en manuscrits que contenen textos de sant Agustí fets a Mont Saint-Michel. En un exemplar del *Contra Faustum manichaeum*, anterior a 1060 (Avranches, Bibliothèque Municipale, ms. 90), Agustí disputa contra Faust (f. 1); en un altre, el *Contra Felicianum* (Avranches, Bibliothèque Municipale, ms. 72) d'entre 1040 i 1055, l'adversari (f. 97) és Felicià. Sobre aquests exemplars, veg. M. Dosdat, *L'enluminure romane au Mont Saint-Michel, X^e-XIIe siècles*, [s.l.], 1991, p. 56-58, fig. 5 i 6. També M. Deladonde, *Manuscrits du Mont Saint-Michel*, Rennes, 1981, p. 6 i 10.

52. E. Romero Pose, *Sancti Beati...*, I, p. 193.

53. Un estat de la qüestió sobre el particular a l'utilíssim *Cartography in prehistoric, ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* (The History of Carthography, vol. I), J. B. Harley i D. Woodward (ed.), Chicago - Londres, 1987, p. 294-299.

54. Íd., p. 296-297.

superior del planisferi, i Europa i l'Àfrica es repartien (a esquerra i dreta, respectivament) la inferior. Tot quedava envoltat per les aigües de l'oceà i s'hi solien incorporar les indicacions dels punts cardinals. El mateix Beatus de Torí (f. 10*v*), enmig de les taules genealògiques de les quals ja s'ha parlat, representa així succintament el món, amb el propòsit de precisar les terres que havien correspost als tres fills de Noè. Un terç del cercle s'identifica amb «ASIA», ubicada a l'est («ORIENS») i s'indica que va correspondre a Sem («Sem accepit terram temperatam»); un altre s'escau amb «EVROPA», se situa al nord («Septentrio») i pertoca a Jafet («Jafet terram frigidam»). Finalment Àfrica, amb l'apel·latiu de «LIBIA» ocupa l'altre terç, al sud («Meridie»), i es relaciona amb Cam («Cam terram calidam»).

Ben diferent a aquest, el mapa de tipus zonal (anomenat per alguns *hemisfèric*), es caracteritza per l'orientació al nord o al sud i la representació dels *climata* grecs o zones latitudinals, amb franges horitzontals, amb un repartiment simètric de zones: al centre l'espai tòrrid, deshabitat, flanquejat, a nord i a sud, per la zona temperada, habitada i, als extrems, les zones frígides deshabitades. De la conjunció d'una representació i de l'altra, sorgeix el tipus de mapa que trobem als Beatus que, de fet, com se sap, deriva de sant Isidor. En aquests manuscrits es tracen composicions que, amb perfil variant des del cercle al rectangle i passant per les seves formes intermèdies, mostren un món envoltat per l'oceà i, tot mantenint l'esquema tripartit de forma força clara, reserven a la dreta una franja vertical de territori, separat per un oceà interior, que constitueix un quart continent de clima tòrrid, habitat pels fabulosos antípodes.

De mapes continguts en Beatus en conservem catorze.[55] Al costat d'aquests també cal assenyalar els que, d'ençà dels descobriments respectius, se citen habitualment: el mapa d'Oña, detectat per Luís Vázquez de Parga a la Biblioteca Ambrosiana de Milà,[56] i el rupestre de San Pedro das Rocas (Ou-

55. En relació especial amb la cartografia dels Beatus, cal esmentar dos estudis: un és el pioner de K. MILLER, que va publicar a Stuttgart entre els anys 1895 i 1898 una obra dedicada als mapes antics (*Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*), en sis volums, el primer dels quals era consagrat als Beatus (*Die Weltkarte des Beatus (776 n. Chr.*). L'altre és el de G. MENÉNDEZ PIDAL dedicat als mapes presents en els Beatus i en els manuscrits de les *Etimologies* de sant Isidor de Sevilla, en un treball publicat l'any 1954 al *Boletín de la Real Academia de la Historia*, titulat «Mozárabes y asturianos en la cultura de la Alta Edad Media, en relación especial con la historia de los conocimientos geográficos». Els Beatus que conserven mapes són: de la branca I: Burgo de Osma (f. 34*v*-35), Lorvão (que només ha conservat un hemisferi —f. 36 bis v—, i s'ha perdut l'altre foli), Saint-Sever (45 bis *v*-45 ter), i el navarrès de París (f. 24 *v*-25). De la branca II*a*: el Morgan (f. 33 *v*-34), el de Valladolid (f. 36 *v*-37), el de Silos (f. 38 *v*-40), el de la Seu d'Urgell (f. VI *v*-VII) i el de Fernando I (f. 63*v* -64). I de la branca II*b*: els de Girona (f. 54*v* -55), Torí (f. 45*v* -46), Manchester (f. 43*v* -44), Arroyo (f. 13*v* -14) i Las Huelgas (f. 31 *v*-32).

56. L. VÁZQUEZ DE PARGA, «Un mapa desconocido de la serie de los "Beatos"», *Actas del Simposio*..., I, p. 271-278. Es tracta d'un còdex miscel·lani (Milà, Biblioteca Ambrosiana, ms. F. 105 sup.), del segle XII i procedent del monestir d'Oña. Entre els seus folis conté un mapa (f. 71v-72), que per

rense),[57] l'un i l'altre afins als que es troben en alguns exemplars de la branca I.[58]

A grans trets, especialment en els detalls geogràfics, el mapa del Beatus de Torí (f. 45*v*-46) és fidel al seu model.[59] La diferència més notable és que l'exemplar romànic (fig. 5) ha arrodonit del tot la composició gairebé rectangular del

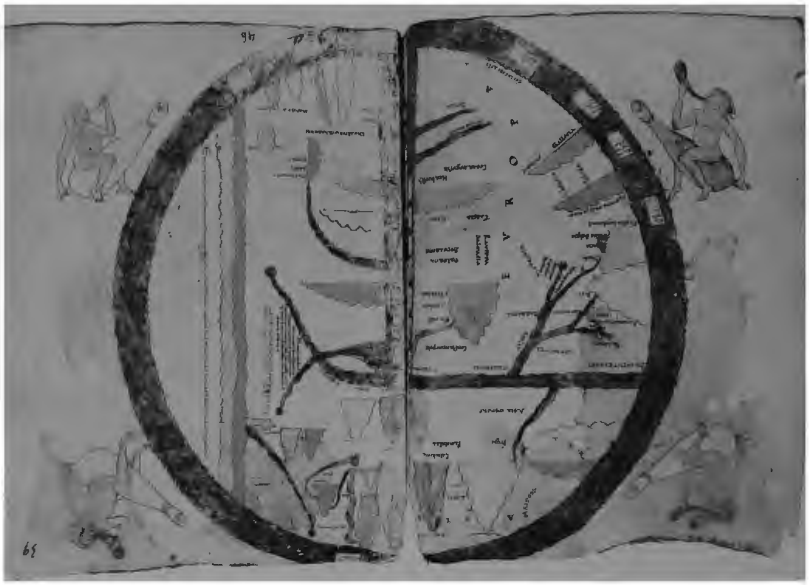

FIGURA 5. Beatus de Torí (Torí, Biblioteca Nazionale, ms. I.II.1). Mapamundi (f. 45*v*-46).

algunes de les seves característiques (sobretot el fet de representar-hi els caps dels apòstols als indrets que els va correspondre d'evangelitzar) s'acosta als mapes de la branca I.

57. Estudiat per J. M. GARCÍA IGLESIAS, «El mapa de los Beatos en la pintura mural románica de San Pedro de Rocas (Orense)», *Archivos Leoneses,* 69 (1981), p. 73-87; i per S. MORALEJO, «El mapa de la diáspora apostólica en San Pedro de Rocas: notas para su interpretación y filiación en la tradición cartográfica de los "Beatos"», *Compostellanum* XXXI (1986), p. 315-340.

58. A part dels dos casos citats a la nota anterior, han rebut atenció especial els de Burgo de Osma i Lorvão. El primer, en més d'una ocasió per S. MORALEJO, «El mundo y el tiempo en el Beato de Burgo de Osma», a *El Beato de Osma. Estudios*, València, 1992, p. 151-179; i «Las islas del sol. Sobre el Mapamundi del Beato de Burgo de Osma (1086)», *A imagem do mundo na Idade Média*, Actas do Colóquio Internacional (Lisboa, 12-14 octubre 1989), Lisboa, 1992, p. 41-61. El segon ha estat estudiat per A. de EGRY, «O mapa-mundi do "Apocalipse de Lorvão"», *Colóquio. Revista de Artes e Letras* (Lisboa), n. 59 (1970), p. 24-28.

59. El mapa de Torí va ser ben aviat objecte d'un estudi monogràfic per part del bibliotecari G. OTTINO, *Il 'Mappamondo di Torino'*, Torí-Palerm, 1892, on es va incloure un dibuix que el reproduïa,

de Girona i ha situat a les quatre cantonades personificacions dels vents cavalcant sobre bótes. A part d'això, els il·lustradors romànics han suprimit els vaixells i peixos que solcaven les aigües al model de Girona, on també hi ha una figura humana nua, d'una gran dimensió, engolida per un peix, que ha estat interpretada, suggestivament, com una al·lusió a Jonàs.[60] Quant a la resta, el Beatus romànic no s'aparta del model, encara que el resultat final pugui ser a primer cop d'ull diferent ja que el mapa romànic compacta més els seus elements i sembla més ric que l'altre, quan en realitat hi trobem les mateixes muntanyes, rius, llacs, regions i ciutats. Són, al seu torn, molt similars en contingut als altres mapes de la família: especialment amb el de Manchester, de forma notable amb el de las Huelgas, i menys amb el d'Arroyo, el que més s'aparta dels seus parents.[61]

L'oceà que envolta la terra és esquitxat per algunes (poques) illes. A tots dos Beatus les illes representades són nou, i ho són a manera de rectangles a l'interior dels quals s'escriu el seu nom: dues són a les costes de l'Àsia, just damunt la representació del paradís terrenal. L'indret on es troba una de les illes al Beatus de Torí (molt a la vora d'on el foli 46 és cosit a la resta) i el deteriorament sofert en aquesta zona, no permeten llegir-ne el nom, encara visible al Beatus de Girona. Pel que és comú a altres mapes es pot assegurar que una portaria el doble nom de «Cryse & Argyre», que Isidor descriu com a riques en or i plata.[62] No és estrany que els noms d'ambdues illes apareguin plegats damunt d'una de sola. Ja passa als Beatus de Girona, de Valcavado, de Saint-Sever i de Silos.[63]

Vorejant Europa, veiem quatre illes més: «Scotia insula», «B[r]itania insula», «Tantures insula»[64] i «Tile insula». Aquesta darrera és la mítica Tule, l'illa fantàstica citada pel grec Pitees de Marsella, a què es van referir a partir de llavors diversos autors, i de la qual també va parlar sant Isidor, fet que li valdria segurament la seva presència als Beatus, mentre que la seva inclusió en diverses des-

amb molt pocs errors de transcripció, i que té el valor d'haver estat fet abans de l'incendi que va afectar la biblioteca el 1904, que va ocasionar algunes taques que avui en dificulten la lectura en alguna zona. Si bé s'ha tingut en compte en els diversos estudis dedicats a la cartografia medieval i en concret a la dels Beatus, l'exemplar català no ha estat objecte de cap altre estudi detallat.

60. C. Cid i I. Vigil, «El Beato de la Biblioteca...», p. 219.

61. Excel·lents reproduccions d'aquests dos darrers a J. Yarza, *Beato de Liébana*..., p. 250-251 i 276-277.

62. *Etymologiarum*, xiv, 3, 5.

63. G. Menéndez Pidal («Mozárabes y asturianos...», p. 233) esmenta aquest fet i indica en quins Beatus succeeix, però es descuida d'esmentar el de Torí on, si bé avui és difícil de llegir, no ho era en el temps que Ottino va fer-ne la còpia, on transcriu tots dos noms.

64. Sens dubte una deformació de Tànatos, l'illa que causa la mort a les serps, i que Isidor esmenta propera a Britània; *Etymologiarum*, xiv, 6, 3.

cripcions del món la faria aparèixer sovint en altres mapes medievals.[65] L'aparició d'aquestes quatre illes al costat d'Europa és habitual en els Beatus de la branca II, com també la seva identificació.

Finalment, vora el continent africà, es detallen unes altres tres illes. Dues, les més meridionals, no són anomenades ni al Beatus de Girona ni al de Torí. El nom de la tercera només és llegible a l'exemplar de Girona, i s'ha esborrat gairebé del tot al de Torí. Es tractaria, segons el que veiem a Girona i en exemplars que en permeten la lectura, de les illes «Fortunarias», les Afortunades, les actuals Canàries.

La majoria de les illes estan concentrades, com és lògic, a la Mediterrània. Són catorze en total, en un Beatus i en l'altre, moltes mudes, i es poden distingir, de vegades amb dificultat, els noms d'algunes («Corsico insula», «Samo insula», «Coos insula» i probablement «Sicilia» a un costat, i «Tassis» (Tarsis) a l'altre. Les mateixes illes que han quedat desproveïdes de nom al Beatus romànic tampoc no en tenien al de 975, de manera que aquest seria un altre argument a favor de la relació entre ambdós manuscrits, que també es pot fer extensiu al mateix fenomen per a les tres illes de la part inferior dreta del mapa, on només una és identificada.

Les illes solen ser representades de forma similar als Beatus. Són quasi sempre rectangles amb el nom escrit a dins. S'aparten d'aquesta fórmula en mapes que poden ser també excepcionals per altres motius, com ara el de Saint-Sever, on han esdevingut formes el·líptiques. I en el Beatus d'Arroyo, on la distribució de les illes és del tot arbitrària, però on, de fet, s'acosten més al que pot ser una imatge d'una illa, com a porció de terra enmig del mar. Així, es representen de color ocre, amb les vores ondulades, i en cadascuna hi ha un edifici, recurs utilitzat per acompanyar tota indicació topogràfica en aquest mapa i també en el de Saint-Sever.[66]

La Mediterrània, una mena de gran canal que separa Europa de l'Àfrica, entronca amb els dos rius que, en la tradició dels mapes tripartits, els divideixen ho-

65. En altres Beatus de la mateixa família reapareix la fórmula «Tile»; és el cas del de Manchester. Sobre l'illa de Tule, M. MUND-DOPCHIE, «L'*Ultima Thule* dans l'imaginaire occidental. Les métamorphoses d'une île réelle en un pays fabuleux» i, dins d'un context més general J. YARZA LUACES, «La isla: metáfora e imagen visual», tots dos a *Los universos insulares*, *Cuadernos del CEMYR*, 3, p. 119-137 i 64-66, respectivament.

66. En relació amb el mapa d'Arroyo, *cf.* J. YARZA LUACES, *Beato*..., p. 275 i il·lustració a p. 276-277. No apareix, com és costum, la Mediterrània poblada d'illes, i les úniques que hi ha són les habituals nou a l'oceà circumdant, però que no són identificades com de costum, sinó que entre aquestes n'hi trobem de mediterrànies («Sardinia», per exemple), i la seva ordenació general és del tot arbitrària.

ritzontalment: Don o Tanais al nord, entre l'Àsia i Europa; el Nil al sud, format per dos corrents, idea derivada de textos antics,[67] i acompanyat d'una llarga inscripció: «Fluvius nilus qua[m] alii auctores ferunt[ur] habitante montes habentes & continuo aureus arenis immergi. Inde in angusto immergi brevi spacium vastatissimo laco». La inscripció és propera a la referència que feia al riu africà l'historiador Pau Orosi.[68] D'altra banda, en el mapa s'evidencia que neix de dues fonts, obeint a una antiga tradició present a Eratòstenes (s. III aC)[69] i que Isidor no recull. En canvi, el bisbe de Sevilla és explícit pel que fa al Jordà: «Iordanis Iudaeae fluvius, a duobus fontibus nominatus, quorum alter vocatur Ior, alter Dan». I conta també que ambdues estan molt separades, però finalment acaben unint-se en un sol corrent que aleshores s'anomena *Jordà*.[70] En algun exemplar il·lustrat de les *Etimologies* isidorianes, s'han representat clarament aquestes especificitats. És així a l'exemplar de *c.* 775 conservat a la Biblioteca Vaticana (lat. 6018, f. 64*v*-65). En els mapes de Girona i Torí la representació del Jordà segurament respon a la voluntat de mostrar un doble naixement a la muntanya del Líban, i encara que podria semblar un riu de curs únic que la voltés per darrere,[71] la intenció ha de ser la primera. Ho ratifica el fet que cadascun dels dos corrents es designa separadament «IOR» i «DAN». És interessant que sigui aquest el cas ja que precisament el peculiar —em molts sentits— baptisme de Crist que només inclouen els Beatus de Girona (f. 189) i Torí (f. 144) té lloc en un riu que neix de dues fonts designades «FONS IOR» i «FONS DAN». Els altres exemplars de la branca II*b*, escriuen sempre el nom complet del riu («Iordan»).[72] El Jordà del baptisme, doncs, coincideix amb el Jordà de la imatge cartogràfica dels Beatus de Girona i Torí.

No em consta que Menéndez Pidal fes cap comentari respecte a la inscripció «HIC CAPVT GAROPE»,[73] que si no m'erro és exclusiva dels exemplars de la branca II*b*, i en tots apareix a mà esquerra del mapa, just sota el curs del riu Don

67. Sobre això, G. Menéndez Pidal, «Mozárabes y asturianos...», p. 241-243. També C. Cid i I. Vigil «El Beato de la Biblioteca...», p. 273.

68. *Historiae Contra Paganos* (I, 2-29). Així ho considerava G. Menéndez Pidal, «Mozárabes y asturianos...», p. 243.

69. *Ibíd.*, p. 242.

70. 0*Etymologiarum*, XIII, 21, 18.

71. Isidor especifica que neix al peu de la muntanya del Líban, i després de molts giravolts desemboca a la mar Morta, prop de Jericó (*Etymologiarum*, XIII, 21, 19).

72. En els de Manchester i Las Huelgas, gràficament, la fórmula és propera a la de Girona i Torí, i surten dos corrents de la muntanya. Al d'Arroyo, en canvi, és un de sol tant el curs com el nom.

73. En el dibuix relatiu al mapa de Girona que inclou en el seu estudi («Mozárabes y asturianos...», p. 247), ha omès aquesta inscripció, que apareix ben clara al manuscrit. Al Beatus d'Arroyo es llegeix «Hic capat...».

o Tanais, que separa horitzontalment l'Àsia d'Europa. Un element més que agermana els Beatus d'aquest grup. Per la situació de la inscripció, sembla que es tracti d'un error en la transcripció de la fórmula «Hic caput Evrope», que seria del tot coherent amb la seva localització. Ho corrobora, al meu entendre, el fet que en els mapes tardans del grup (Manchester, Huelgas i Arroyo) es pugui llegir, prop d'aquesta que comentem, la indicació «Hic finis asie», fórmula que en canvi no trobem ni al Beatus de Girona ni al de Torí.[74]

En territori europeu destaca un gran riu, format per diversos afluents, que desemboca al Don. L'única inscripció es refereix al Danubi («Fluviu[s] danubii»), i per la seva situació sembla més aviat indicar un dels afluents. Prop d'un altre s'ha escrit «REN», possible referència al Rin, tot i que no vagi acompanyada del terme *fluvius*. Se n'indica, en tot cas, el naixement des d'una muntanya, que no s'identifica, i que per la situació i preeminència podria correspondre als «Montis Rifei» (o *Rifrei*) dels mapes de la branca II*a*. L'esmentada xarxa hidrogràfica travessa el territori germànic (Germania), i s'hi indiquen també els noms d'alguns territoris («DARDANIA, NIAVRARIA, Mesica, Stolis, MACEDONIA»), o el d'alguns pobladors («SARMATI, Suebi»). De vegades s'especifiquen conjuntament ambdues circumstàncies, com amb el «Tacia ubi e[s]t goti».[75] Alguns termes tenen una interpretació més difícil. Un d'aquests, que d'altra banda també és un dels que més divergeixen entre els diferents mapes de la branca II*b* en aquesta zona, és el que a Torí indica «Retiacum canoricum». Als mapes de Girona, Manchester i las Huelgas sembla llegir-se «noricum Regia cum ea»,[76] mentre que al d'Arroyo ha desaparegut part d'aquesta fórmula.[77] Valorant-los en conjunt, sembla que el copista de Torí ha malentès i transformat la que crec que devia ser la referència original. Quan Isidor descriu Europa, es refereix a la Pannònia, regió situada, explica, entre dos rius impetuosos, la qual «coniungitur autem cum Norico et Raetia»,[78] més proper al «noricum regia cum ea» de Girona, que adquireix així un sentit d'explicació topogràfica, incompleta en aquest cas. Recolza la meva interpretació la presència de la inscripció entre dos rius i la proximitat a noms que

74. Al Beatus de Manchester la fórmula és «Hic finis asye», i s'ha escrit de cap per avall. També és capgirada al de Las Huelgas.

75. Més correctament, els mapes de Manchester i Las Huelgas es refereixen a *Dacia*.

76. Manchester i Las Huelgas: «Noricum Recia cumea».

77. És clar el mot *Recia*; el segon és transcrit *eumca* per C. MIRANDA («Estudio iconográfico», a *Beato de Liébana. Códice del monasterio cisterciense de San Andrés de Arroyo*, Barcelona, 1998, p. 153), que no em convenç, i penso que hi diu «cu[m]ea». Encara que és clar que l'artífex del mapa és lluny de saber a què es refereix exactament la fórmula que empra, anirà en favor de la meva interpretació.

78. *Etymologiae*, XIV, 4, 16.

també esmenta Isidor, quan diu que a l'est hi té Mèsia (s'explica així la Mesica de Girona i Torí).[79] Recapitulant i afegint-hi alguna altra observació, l'explicació seria la següent: inicialment, els mapes designarien la Pannònia, com passa al de Maius[80] i als restants de la branca II*a*. Potser després, algun exemplar (qui sap si el perdut mapa del Beatus de Tàbara) enriquí la indicació, tot assenyalant respecte a la Pannònia, que limita amb Noricum i Retia. En algun moment es cometria l'error d'eliminar el nom del territori i deixar-hi l'explicació. I d'aquí derivarien els exemplars de la branca II*b*. La confusió normal a què abocava haver suprimit el terme *Pannònia*, és la que explica les versions diverses que trobem als diferents mapes d'aquest grup, de les quals la de Torí és la més tergiversada.

Vora el naixement d'un dels rius de la zona s'han assenyalat, successivament, Epirum, Apolin i Spolite.[81] Curiosament Epirum torna a aparèixer, en aquests mapes, vora Aquileia i sota el riu Eusis («Fl[uviu]m eusis»), ja en un altre territori, situat vora la Mediterrània. S'indica clarament que el riu neix en una muntanya que no s'ha identificat aquí, però que pel que explica Isidor respecte a l'origen del riu pot interpretar-se com les muntanyes del Caucas. Damunt del curs del riu trobem «Constantinopolis» i, més amunt encara, «Thesalonica». Sota d'aquest territori, topònims del nord de la península Itàlica o de la immediata costa dàlmata: «RAVENNA», «DALMATIA»; del sud («SALERNA», «BENEABENTI») i «ROMA», i una «TASCIA» que no encerto a interpretar.

Sota d'aquesta àrea, separada per una carena muntanyosa, els topònims es corresponen amb els d'Hispània, llevat d'una intrusa «NARBONA». La topografia ibèrica és poc rica, i només trobem els noms de la ciutat de Saragossa («CESARAVGVSTA») i els territoris de «BETICA», «Asturias» i «GALLECIA». En un extrem, no pas proper a on s'ha situat Galícia, llegim: «S[AN]C[T]I IACOBI AP[OSTO]LI». Només dos rius han estat dibuixats; l'un s'identifica amb el Tajo («Fluviu[s] Tauus»); l'altre ha quedat sense designar.

Entre els territoris hispans i els germànics es consignen els de la Gàl·lia, amb diferents topònims territorials: «Francia», «Gallia Belgi[c]a», «Gallia lugdunensis»,[82] els «Montes Galliarum» i «AQ[U]ITANIA». Només «TOLOSA», d'entre les ciutats, hi té cabuda, mentre Narbona s'havia desplaçat prop dels topònims hispans, com ja hem vist.

79. Que es transforma en «Mersica» als de Manchester i d'Arroyo.

80. Llegim «Pannonia», al f. 33, en una despobladíssima Europa.

81. És el mateix als Beatus de Girona, de Manchester, de Las Huelgas i, amb diversa distribució, al d'Arroyo.

82. Com assenyalava G. Menéndez Pidal («Mozárabes y asturianos...», p. 252) només els exemplars de la branca II*b* i el Beatus de Saint-Sever distingeixen entre les dues Gàl·lies.

Queden constituïdes, doncs, quatre zones a Europa: la germànica, una que abasta des d'Itàlia cap a Constantinoble, la de la Gàl·lia i la corresponent a la península Ibèrica. El continent és travessat per la inscripció «EVROPA», escrita amb lletres més grans. Aquesta Europa del Beatus de Torí és, més compactada, la mateixa del de Girona. És clar, doncs, que els il·lustradors de l'exemplar romànic no han fet cap intent de personalitzar-la d'acord amb el lloc i el temps en què es faria la còpia. No es detecta en absolut cap afegit o variació significativa respecte al model. Els mapes dels exemplars tardans de la branca n'introduïren alguna. Al de Manchester veiem aparèixer «Toletum», i desaparèixer l'al·lusió al lloc de l'apòstol sant Jaume, que tampoc no hi és als Beatus de las Huelgas i d'Arroyo. Aquest darrer, a més de Toledo, hi ha incorporat «Sevilia».[83] Els mapes de la branca II*a* (Maius, Valcavado, la Seu d'Urgell, Fernando I i Silos) situaven Tarragona i Lisboa.

L'Àsia (designada genèricament amb el seu nom) es desplega a la part superior del mapa. S'hi localitza, com és costum, el paradís. Sempre és un rectangle, a l'interior del qual alguns Beatus situen els quatre rius,[84] però la majoria hi representen Adam i Eva amb la serp, com és el cas que ens ocupa. Ja s'ha fet referència al Jordà, traçat al costat del paradís. A la seva dreta, un gran riu que va a parar al mar Roig («Mare rubrum»), és flanquejat pels noms «MESOPOTAMIA» i «ABICUSIA». A l'altra banda del riu, a l'extrem superior dret, la terra de les Amazones, a la qual tornaré més endavant, comentada per una llarga inscripció, i l'Índia al costat. A sota de tot això se succeeixen d'esquerra a dreta, muntanyes conegudes («mons Carmelus», «mons Synai»), una altra sense nom i una de designada «mons Arabie»; i entremig de totes dues, «Antiochia». Finalment, al nivell inferior, vora el Nil, altres denominacions: «ASCALONES», «IVDEA» i «BABILONIA». La porció esquerra del continent asiàtic, situada damunt d'Europa en aquests mapes, duu el nom d'«ASIA MINORE». És solcada pel riu Eusis («Flu[viu]m eusis»), que neix del «Mons caucasus»; presenta zones desèrtiques («ARENOSA», «DESERTA»), i s'hi han indicat els noms de diferents regions: «Capadocia», «Calcedonia», «Pamphilia» i «Frigia».

A la part corresponent a l'Àfrica té un protagonisme especial el riu Nil, amb la llarga inscripció que l'acompanya, que ja s'ha esmentat. A part d'això, és el continent menys ric cartogràficament, com és natural. Just a continuació de la llarga inscripció relativa al Nil, se'ns fa saber: «deserta & arenosa est ethiopie». Veiem carenes muntanyoses i un altre riu, cap designat amb el nom. El riu neix

83. No he sabut veure enlloc la «Barcino» que hi reconeix C. MIRANDA («Estudio iconográfico», p. 153), com tampoc el «maris georgus» que situa a la mateixa zona.

84. Burgo de Osma i el navarrès de París. És la fórmula seguida, segons G. MENÉNDEZ PIDAL («Mozárabes y asturianos...», p. 180-181 i 257), als mapes més purament isidorians dels segles IX i X.

del que sembla una petita serralada vora la qual llegim: «GARAMANTES, BAGGI i GETULI».[85] A la part inferior, d'esquerra a dreta se succeeixen els noms «TINGI» i «ABENTANIA»;[86] tot seguit dues muntanyes que es drecen paral·leles. Entremig es llegeix «GENS». I, al damunt, «DUO ALPES CONTRARII SIBI». Aquesta darrera, a diferència del que sol ser habitual als mapes dels Beatus, que incorporen inscripcions isidorianes, és una fórmula treta de Pau Orosi.[87] Finalment, dues muntanyes més —«MONTES ATLANNI»— que cal identificar amb l'Atles, i un llac («LACUS») anònim.

Hi ha terres fabuloses, a més d'algunes de ja ressenyades, que també tenen el seu lloc al món dels Beatus. En alguns (no pas als de Girona i Torí), es marca l'indret on habita l'au Fènix, vora l'Índia.[88] La que sí que s'ha inclòs, mitjançant una inscripció, als Beatus de Girona i Torí, és la terra de les Amazones, al continent asiàtic i al costat de l'Índia. La inscripció en qüestió proclama al mapa romànic: «Timiscifi campi deserti in hac regione gens Amazona fertur habitasse». Comparant-la amb la inscripció de 975, veiem que, com en altres ocasions, a l'exemplar de Girona es varen corregir errors ortogràfics del model (on llegim: «[...] in ac regione gens Amazona fertur abitare»).[89] El text al·ludeix a les mítiques amazones, sobre les quals hi ha referències variades des dels antics relats grecs, que van influir en la literatura de l'Extrem Orient i en la posterior d'Occident. Autors hispans com Mela i sant Isidor es refereixen a aquesta terra, tot respectant els textos clàssics que la situaven a la costa meridional del mar Negre i vora la ciutat de Temiscira. Però els Beatus la ubiquen als confins de l'Àsia.[90]

85. *Garamant(e)* és una regió africana, al·ludida per Isidor a les *Etimologies* (XIV, 5, 13). Els *getuli* són, segons Isidor, els habitants de la part més remota de l'Àfrica, llindant amb el desert (*Etymologiarum*, IX, 2, 15). En mapes de la II*a* (Maius, Valcavado, la Seu d'Urgell, Fernando I i Silos) s'aclareix: «Getuli id est mauri» i els situa al costat de la inscripció «deserta» (tots, llevat del de Valcavado).

86. «Tingi» correspon a Tànger; *cf.* ISIDOR, *Etymologiarum*, XIV, 5, 12. La fórmula «Abentania» no sé a què pot correspondre. En exemplars de la branca II*a*, més explícits pel que fa al continent africà, i sobre la base del que explica Isidor (*Etymologiarum*, XIV, 5, 10-12), distingeixen entre la Mauritània Sitifensis, la Caesariensis, i la Tingitania.

87. *Historiae contra paganos* (I, 2, 94). Així ho precisà G. MENÉNDEZ PIDAL («Mozárabes y asturianos...», p. 230-231) tot assenyalant que la mateixa llegenda apareix als exemplars de les branques II*a* i II*b*.

88. Trobem les fórmules, poc ortodoxes, que assenyalen: «Hic abe (o abi) Fenix», als exemplars de Maius, Valcavado i la Seu d'Urgell); o bé «Hic abet Fenix» (Silos). I la correcta «Hic ave Fenix» del Beatus de Fernando I.

89. Inscripció molt similar es troba al mapa de Las Huelgas, però no apareix en altres exemplars de la branca II*b*.

90. MELA, *De chorographia*, I, cap. XXI; ISIDOR, *Etymologiarum* XIV, III, 37. Per a una breu referència al cas hispà, C. MENÉNDEZ PIDAL, «Mozárabes y asturianos...», p. 245-246. En general, sobre la tradició literària referida a les Amazones, A. ROSENTHAL, «The isle of the Amazons: A marvel of travellers», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 1 (1937-1938), p. 257-259.

El quart continent, novetat de la cartografia dels Beatus, apareix només habitat per la inscripció, força fidel a Isidor, on llegim: «Extra tres aut[em] partes orbis quarta pars trans oceanum interior est qui solis ardore incognita nobis est cuius finibus antipodes fabulosore [sic] inhabitare p[ro]duntur».[91] Aquesta representació del quart continent, que es descriu com a terra incògnita i de clima tòrrid, deriva dels mapes zonals, basats en els *climata* grecs, on es dividia la circumferència que formava la terra en franges que indicaven els diversos climes. És una de les característiques dels mapes dels Beatus que, com ja s'ha dit, superposen a l'esquema tripartit aquest quart continent. És a tretze dels catorze mapes conservats en Beatus; i, un cop més, l'excepció és el navarrès de París. Habitualment hi trobem la mateixa inscripció de les *Etimologies* que hi ha al de Torí, més o menys fidel. Només el Beatus de Burgo de Osma ha poblat aquesta terra, que il·lumina amb un rotund sol vermell, no amb els fabulosos antípodes de què parla la cita isidoriana, sinó amb un no menys prodigiós esciàpode, ésser al qual es refereix igualment Isidor, que Plini ja esmentava i que ha atret l'interès dels qui han estudiat aquestes i altres meravelles incloses en manuscrits o en altres obres.[92] Només tornem a trobar l'esciàpode al Beatus navarrès de París, però allí, en consonància amb el desgavell regnant en aquell mapa, és fora de l'indret que li pertoca. I el Beatus de Lorvão dóna una descripció per als antípodes que en realitat encaixa amb el que és un esciàpode, encara que no s'hi ha pintat cap criatura.[93]

La identitat entre els mapes de Girona i de Torí és gairebé total, llevat de la supressió, en la còpia romànica i sens dubte per oblit, del «Sinus arabicus» on se situa el naixement d'un dels afluents del Nil, i d'alguna correcció o malinterpretació d'una inscripció. La composició, més comprimida que no pas en el model de Girona, el fan molt més atractiu que aquest. En la versió romànica s'ha arrodonit un perfil que en el Beatus de 975 tendia a ser rectangular. Sens dubte l'aspecte més interessant del mapa de Torí és que incorpora, als quatre angles de la composició, unes interessants figures dels vents que, pel fet de no trobar-se ni en l'exemplar de Girona ni en cap altre Beatus conegut, permeten afirmar que són fruit de la iniciativa dels il·lustradors romànics gironins. Aquestes personificacions, figures nues

91. Sant Isidor havia escrit: «Extra tres autem partes orbis quarta pars trans Oceanum interior est in meridie, quae solis ardore incognita nobis est cuius finibus Antipodes fabulose inhabitare produntur». (*Etymologiae*, XIV, 5, 17).

92. Sobre l'esciàpode d'Osma, veg. l'epígraf «De los antípodas a los esciápodos» a l'estudi de S. MORALEJO «El mundo y el tiempo...», p. 153-159, amb referència a bibliografia anterior.

93. S. MORALEJO (*ibídem*, p. 154-155) fa algunes consideracions al respecte, que el porten a suposar que primer va ser la inscripció que la representació gràfica de l'esciàpode. Així, el Beatus d'Osma, de 1086 representa un estadi més evolucionat que el Beatus de Lorvão que, tot i ser un segle posterior (1189), derivaria d'un prototipus anterior.

que tot cavalcant damunt de grans bótes bufen corns, provenen clarament de la tradició clàssica, tot i que en aquest cas molt probablement mediatitzada per una peça que hauria actuat de transmissor: el brodat de la Creació de la catedral de Girona. D'aquesta manera, el vincle establert entre ambdues peces ha permès precisar que, en el moment que els il·lustradors treballen en el manuscrit (al principi del segle XII), el magnífic brodat (fos quin fos l'origen) havia de ser a la ciutat.[94]

Hom havia pretès relacionar el mapa del Beatus català amb un mosaic pavimental de l'antiga església de San Salvatore de Torí (actualment al Museo Civico de la ciutat), quan les restes d'aquella varen aparèixer, el 1909, a la zona on actualment hi ha la catedral del final del XV.[95] El mosaic, del segle XII, conjuga una imatge de la roda de la Fortuna amb una sèrie d'elements de caire cartogràfic. La composició central és envoltada per un marc circular solcat per línies sinuoses que recorden una superfície aquàtica, on apareixen dues cartel·les amb inscripcions isidorianes al·lusives a illes, concretament Escòcia i Britània. El mosaic és incomplet, de manera que podia haver-hi més referències de tipus insular. La representació d'un oceà voltant la terra indica que l'artífex del mosaic s'havia servit d'una font cartogràfica. De les conegudes, la més propera és la formulació emprada en els Beatus. I de tots aquests, el de Torí comparteix amb el mosaic la forma circular i, a més, la presència de vents al voltant. Si la possibilitat de relacionar manuscrit i mosaic, com ja indicava Kitzinger, és certament temptadora —i ens hauria proporcionat una valuosíssima referència de la precoç arribada del còdex a la capital piemontesa—, els arguments en contra tenen més pes. En els Beatus simplement s'indica el nom de les illes. Al mosaic, aquell s'acompanya del text isidorià que les descriu. Seria possible que per a la composició general del mosaic s'hagués tingut en compte un mapa d'un Beatus i després s'hagués completat amb el text d'Isidor. El mateix s'hauria de pensar per a justificar els comentaris, igualment isidorians, que acompanyen les figures dels vents en el mosaic i

94. P. de PALOL, «El "Tapís de la Creació" de la Catedral de Girona i el Beat de Torí. Problemes de cronologia», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXV-XXVI (1979-1980), p. 119-121. Abans G. MENÉNDEZ PIDAL s'havia limitat a indicar que els vents del Beatus romànic recordaven «muy de cerca a aquellos vientos del tapiz gerundense, si bien éstos de Gerona van clásicamente alados y soplan por dos cuernos», («Mozárabes y asturianos...», p. 262). C. CID i I. VIGIL assenyalaven només la presència dels vents al brodat, sense més comentari («El Beato...», p. 219). Lògicament, Palol hauria de tornar sobre el tema en els seus estudis posteriors sobre el tapís, entre els quals destaca l'àmplia monografia que li dedicà el 1986 (*El Tapís de la Creació de la Catedral de Girona*, Barcelona, 1986, especialment p. 112, 114-115 i 154-155).

95. Vegeu sobre això i desmentint tal vinculació, E. KITZINGER, «World Map and Fortune's Wheel: A Medieval Mosaic Floor in Turin», *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 117, n. 5 (1973), p. 344-373, reeditat posteriorment en el recull d'estudis de l'autor, *The Art of Byzantium and the Medieval West. Selected Studies*, Bloomington-Londres, 1976, p. 327-356.

que no es troben en cap Beatus. De tot això, Kitzinger conclou que si va ser un mapa el que va inspirar aquests recursos del mosaic torinès, no era un de procedent d'un Beatus sinó algun altre, on les llegendes isidorianes fossin ja incloses.[96]

En comparació amb d'altres mapes romànics, com el de Burgo de Osma, el de Saint Sever,[97] el navarrès de París[98] i el bulliciós d'Arroyo, el del Beatus de Torí no és gaire cridaner. No hi ha cap arquitectura, ni cap personatge representat llevat dels freqüents Adam i Eva. No es va tenir, lamentablement, l'interès o la capacitat per afegir algun topònim o algun element que personalitzés la seva cartografia, com en altres casos (Saint-Sever, Burgo de Osma). Però, amb la inclusió dels vents, elements pertinents al domini celestial, el Beatus romànic català transforma en universal una representació que de l'altra manera romania exclusivament terrenal.[99]

Del text bíblic a l'escena de gènere

En el Comentari, Beatus se serveix, ja s'ha dit abans, d'altres autors. Utilitza en més d'una ocasió Gregori Magne, una a partir dels seus *Moralia in Iob*, on el papa comparava la palmera, bella i productora de fruits malgrat la seva aspresa, amb els justos, tot esplaiant-se en símils diversos. Beatus hi recorre a propòsit de les palmes que porten els màrtirs que veneren l'anyell (Ap. VII, 4-12).[100] La paràfrasi genera la presència d'una il·lustració d'aquest arbre en els Beatus, dels quals és exclusiva. La palmera apareix tota sola (exemplars de la branca I), o bé és flanquejada per tot de personatges amb palmes, que representen els justos dels quals es parla al capítol apocalíptic mencionat (branca II*a*).[101] Per als de la branca II*b* és diferent. En el Beatus de Girona (f. 147*v*) els justos no hi són i, en canvi, hi trobem dos homes: un que tiba una corda que, passant per un ganxo clavat vora la copa de la palmera,

96. ÍD., especialment p. 356-358.

97. El mapa del Beatus gascó és extremament detallat, en especial pel que fa als territoris de la Gàl·lia; *cf.* F. de DAINVILLE, «La "Gallia" dans le mappemonde de Saint-Sever», *Actes du 93e Congrès national des Sociétés Savantes* (Tours, 1968), *Section géographie*, París, 1970, p. 391-404; i també les precisions historiogràfiques que fa J. WILLIAMS, *The Illustrated Beatus...*, III, p. 45.

98. Que MENÉNDEZ PIDAL va qualificar de «disparatado» («Mozárabes y asturianos...», p. 267), mentre que MORALEJO, més endavant («El mundo y el tiempo...», p. 152) es referiria a la seva «disparatada cosmografía».

99. Assenyala aquesta qüestió, en termes més amplis, M. KUPFER, «Medieval world maps: embedded images, interpretative frames», *Word and Image*, vol. 10, n. 3 (juliol-setembre 1994), p. 263.

100. S. ÁLVAREZ CAMPOS, «Fuentes literarias de Beato de Liébana», *Actas del Simposio...*, I, p. 131 i 152. També E. ROMERO POSE, «Los Comentarios al Apocalipsis de Beato», *El Beato de Osma...*, p. 93. Per al text de Beatus, inclòs al llibre IV del Comentari, E. ROMERO POSE, *Sancti Beati...* I, p. 660-665.

101. Maius, f. 131; Valcavado, f. 111.

ajuda a enfilar-s'hi al segon, que grimpa tronc amunt portant una podadora. La fórmula es repetirà en el Beatus de Torí (fig. 6), i també en els de Cardeña (f. 92) i Arroyo (f. 89) on és un de sol el personatge que puja arrapat al tronc, portant igualment un podall. Només, doncs, porten alguna eina els de la branca II*b*.[102] Molt més realista que la de Girona és la palmera de Torí, que recrea l'escorça escatada de l'arbre, com també faran els altres exemplars tardans de la família, mentre que en el primer el tronc havia pres la forma d'una orla decorada. Tot i la predilecció pels nus dels il·lustradors del manuscrit romànic, aquí han vestit els personatges (que apareixien nus o seminus al de Girona. Tampoc no han copiat la inscripció del model, que no es troba en cap altre Beatus de la branca II*b*, i que detalla com un dels homes vol alimentar-se de la palmera mentre l'altre l'ajuda per mitjà de la corda.[103]

FIGURA 6. Beatus de Torí (Torí, Biblioteca Nazionale, ms. I.II.1). La palmera (f. 113). (Fotografia: Arxiu Mas).

102. Les ha analitzades J. L. MINGOTE CALDERÓN, «Utillaje agrícola medieval a través de la iconografía mozárabe», *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española*, tom. I, Aragón - Metodología, Saragossa, 1986, p. 293-312.

103. Ha estat transcrita sempre de forma diferent. Així, W. NEUSS (*Die Apokalypse*..., p. 163) hi llegia «hic homo cupiens crapulari palma et iste alter juvamen porrigit per funem»; J. CAMÓN AZNAR

Potser, com que trobaren reiterativa l'explicació, la varen suprimir. En canvi, molt temps després, una mà del final del XVII o de la primera meitat del XVIII va afegir al foli romànic una cita de Jeremies.[104]

La il·lustració de la palmera del Beatus de Girona ha estat repetidament comentada, ja fos entenent-la com una mostra de la influència islàmica,[105] ja fos buscant-li, en consonància també amb la inscripció, el seu sentit simbòlic[106] i, sense desmentir això darrer, assenyalant la seva conversió gairebé en una escena de gènere.[107] És aquest també el to que es manté al Beatus de Torí.

En certa manera tornarà a passar el mateix a partir d'un passatge apocalíptic. Una de les visions de sant Joan (Ap. 14, 14-20) evoca el judici final a través de la sega i la verema. Les connotacions terribles i amenaçadores del missatge apocalíptic es tradueixen en el f. 148 del Beatus de Torí (fig. 7) només a la part superior de la composició, amb la visió dels quatre àngels. Però a l'altra meitat, les coses canvien. No són els àngels els qui, com diu el text, seguen i veremen, sinó personatges que semblen totalment aliens al context apocalíptic i es lliuren plàcidament a unes tasques quotidianes, segant blat, veremant i premsant el raïm. Ocorre aquí i, de forma més o menys clara, en altres exemplars.[108] De

(«El arte en los Beatos...», p. 139) donava « Hic homo cupiens crapulare palma, et his alter juvamine porrigit per fune»; i encara C. CID i I. VIGIL («El Beato de la Biblioteca...», p. 246) interpretaven «hic omo cupiens crapulari palma et his alter jubamine porrigit p[er] fune». Finalment J. WILLIAMS (The *Illustrated Beatus*..., II, p. 59) transcriu «his omo copiens crapulare palme et his alter jubamine porrigit per fune».... És indubtable, però, tot i la seva incorrecció, que l'escrit comença «uhic omo...».

104. «Corripe me domine, verum tamen in iudicio, et non in furore tuo, ne forte ad nihilum redigas me» (Jeremies 10, 24). El to suplicant havia fet que se n'indiqués la semblança a un salm, malgrat no es correspongués amb cap (C. CID i I. VIGIL, «El Beato de la Biblioteca...», p. 246). És el liturgista Miquel S. Gros qui ha tingut l'amabilitat (i des d'aquí li agraeixo novament) d'indicar-me la veritable naturalesa de la cita.

05. S'ha valorat la possible influència islàmica sobre el tema de la palmera i de la recol·lecció de dàtils. Repassa les diverses propostes J. WILLIAMS (*Corpus*, II, p. 59).

106. M. CHURRUCA (*Influjo oriental*..., p. 64-65), que interpreta els dos personatges com el cos i l'ànima; seguida per S. SILVA (*Iconografía del siglo X en el reino de Pamplona-Nájera*, Pamplona, 1984, p. 246-247), i C. MIRANDA («Estudio iconográfico», p. 200). Per a J. WILLIAMS (*Corpus*, II, p. 59) tant l'escena de recol·lecció com el text que hi fa referència no estarien tan deslligats de la idea d'aliment que és present en el text de Gregori Magne. També interpretava la faceta simbòlica l'estudi, de J. M. PLA DALMAU, amb interpolacions botàniques, «Las palmeras y el "Beato" de nuestra catedral», *Revista de Gerona*, XXIII, núm. 79, p. 133-142.

107. J. YARZA, «La ilustración del Beato de Fernando...», p. 148; *Beato de Liébana*..., p. 56-57. Anteriorment, el mateix autor s'havia referit a l'escena, tot assenyalant la possibilitat que hagués inspirat una de les imatges del teginat de la catedral de Terol («En torno a las pinturas de la techumbre de la catedral de Teruel», *Actas del I Simposio Internacional de Mudejarismo*, (Terol, 1975), Madrid-Terol, 1981, p. 46-47.

FIGURA 7. Beatus de Torí (Torí, Biblioteca Nazionale, ms. I.II.1). Sega i verema (f. 148). (Fotografia: Biblioteca Nazionale, Torí).

nou, com en la representació de la palmera, ens trobem davant una escena de gènere, comú d'altra banda en imatges on tenen cabuda les tasques agrícoles. Tasques que, pel que fa als Beatus, sembla que s'han representat de manera força realista, amb la inclusió d'eines coincidents amb les que eren utilitzades

108. És evident als de Girona, Torí i San Millán. El d'El Escorial (f. 120) és força ambigu: un personatge s'acosta més al que serien els àngels (però tampoc duu ales) i l'altre sembla anar abillat com un laic, tot i portar nimbe. Els de Burgo de Osma (f. 131*v*) tenen el mateix aspecte que els àngels: vestits amb llargues túniques i mantells, nimbats, però desproveïts d'ales. A la branca II*a*, al de Maius (f. 178*v*), els qui seguen i veremen duen vestimenta laica, però han conservat un nimbe, que els de Valcavado (f. 148*v*), en canvi, no porten. En una escena compositivament força desestructurada de la part romànica del Beatus de San Millán (f. 181) seguen i veremen personatges decididament laics. De la branca II*b* només contenen l'escena, a part dels de Girona i Torí, els de Manchester i Las Huelgas.

realment.[109] Així, el primer àngel porta una falç idèntica a la que fan servir els segadors de blat; l'altre àngel porta un falçó, estri que ja hem vist en l'escena de la palmera i que era utilitzat en la verema, tot i que aquí els personatges que l'efectuen cullen els raïms amb les mans. La premsa de vi de la part inferior ha estat representada amb prou fidelitat, aquí i en altres Beatus, per a poder apreciar que es tracta d'una premsa de biga i constatar que el personatge —nu en aquest i en el Beatus de Girona— que trepitja el raïm amb l'ajut del picó és, de fet, innecessari, si bé justificable sobre la base del text apocalíptic esmentat.[110]

Un rerefons faulístic

Al costat dels temes que, com el mapamundi, l'arca de Noè, o la palmera dels justos, no depenen de l'Apocalipsi sinó del Comentari de Beatus, hem de situar el de la guilla i el gall.[111] Beatus glossa un passatge («Vulpes foveas habent...»; és a dir 'les guilles tenen caus...'), de l'Evangeli de Mateu (8, 20) basant-se en el comentari que n'havia fet sant Ambròs, i compara la guineu amb l'heretge que, amb enganys, capta el fidel.[112] Després, en una de les seves poc amistoses cartes a Elipand de Toledo, faria servir alguns passatges d'aquesta *explanatio*.[113]

La menció a les guineus ha originat una representació, comú en molts Beatus, on un d'aquests animals té un gall agafat pel coll (fig. 8). És una de les diverses novetats introduïdes pel prototip de la branca II, els exemplars de la qual (en les seves dues divisions), la inclouen sempre, llevat del de Las Huelgas, mentre que no és en cap de la branca I. La seva imbricació en el manuscrit sembla que hauria seguit una evolució, des d'una situació més marginal en els exemplars més antics, passant per una integració progressiva en el text i fins a arribar als exemplars més tardans, on s'emmarcava.[114]

109. Així ho confirma el detallat estudi arqueològic ja esmentat de J. L. MINGOTE CALDERÓN, «Utillaje agrícola medieval...».

110. Ho fa notar F. J. DE RUEDA I ROIGÉ, «Representacions sobre l'elaboració i utilització del vi en l'art medieval català», a *Vinyes i vins: mil anys d'història: actes i comunicacions del III Col·loqui d'Història Agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans*, (Vilafranca del Penedès, 1990), Barcelona 1993, p. 9-26. L'autor especifica que després del trepig del raïm en cups encara es podia acabar d'esprémer el que en quedava per mitjà de la premsa.

111. Llibre VI, cap. IV. Vegeu E. ROMERO POSE, *Sancti Beati*... II, p. 144-148.

112. E. ROMERO POSE, «Los Comentarios al Apocalipsis ...», p. 99.

113. C.-O. NORDSTRÖM, «Text and Myth...», I, p. 16-18. Aquest autor esmenta altres símils que Beatus mescla amb el primer, sobre la base d'un altre passatge de Mateu (23, 37) al·lusiu a la lloca que protegeix els seus pollets.

114. P. K. KLEIN, «La tradición pictórica de los Beatos», *Actas del Simposio*..., II, p. 91-92.

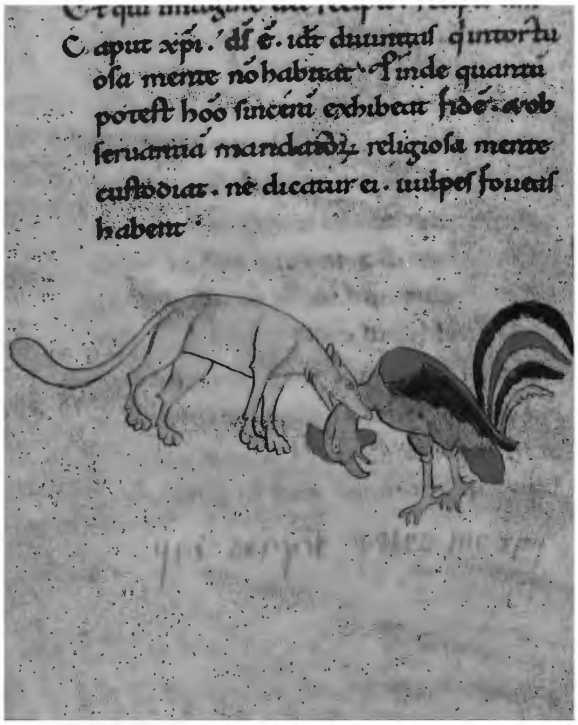

FIGURA 8. Beatus de Torí (Torí, Biblioteca Nazionale, ms. I.II.1). La guilla i el gall (f. 138*v*). (Fotografia: Anna Orriols).

Al marge de les variants d'estil, aquesta imatge és molt semblant en tots els Beatus que l'han conservada.[115] El de Tàbara (f. 106) i el de Silos (f. 157*v*) són els únics on les figures van acompanyades d'una inscripció, que no procedeix del Comentari,[116] cosa que, en cas de poder-ne precisar l'origen, podria donar peu a alguna valoració d'interès. En tot cas, l'al·lusió de Beatus a les guineus hauria comportat —al segle X es renova la tradició pictòrica d'aquests manuscrits— la inclusió d'una imatge que procediria dels bestiaris o dels relats faulístics, on la guineu sempre es caracteritza pels seus astuts enganys.

115. C. CID PRIEGO, «A propósito de una miniatura del "Beato" de Girona, la serie de la zorra y el gallo», *Actes de les Jornades d'Homenatge al Dr. Jaume Marquès i Casanovas. Cultura i Societat a les terres de Girona* (26-27 novembre 1993), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIII (1994), p. 237-260. A aquest treball, minuciós com tots els de l'autor relatius al Beatus, se li han de fer dues observacions crítiques: haver ignorat l'estudi de Nordström, que hauria complementat el seu, i mantenir respecte a la possible influència dels Beatus en l'art monumental una posició que la historiografia ha abandonat (amb arguments rotunds) ja fa molt de temps.

116. Vegeu C. CID PRIEGO, «A propósito de una miniatura...», p. 248-250.

La guineu i la mona formen part d'un repertori secular, nodrit de faules i bestiaris, les quals, designades amb els noms respectius («vulpes», «simius») acompanyen l'alfa del Beatus de Saint-Sever (f. 14), on tenen un paper del tot aliè al manuscrit que les inclou.[117]

Una imatge de Babilònia

Una novetat important en els Beatus pertanyents a la versió ampliada i renovada el segle X és l'addició del Comentari de sant Jeroni al Llibre de Daniel. El text va acompanyat d'una sèrie d'il·lustracions que tenen origen probablement en un cicle veterotestamentari.[118] Ens interessa la imatge situada entre ambdós comentaris ja que si bé la seva naturalesa no és clarament profana, les fonts textuals i iconogràfiques de les quals sembla alimentar-se provenen en bona mesura d'aquell àmbit. Es tracta d'una representació de la ciutat de Babilònia que esdevé inquietant i emblemàtica, tant per les dues enormes serps capiculades que l'envolten com per la llarga inscripció que l'acompanya. Dels set Beatus que contenen la imatge,[119] quatre —entre els quals el de Torí (fig. 9)— inclouen el text explicatiu,[120] que ens fa saber que va ser fundada pel gegant Nabroth, i que, havent-la destruït medes i caldeus, la reconstruí la reina Semíramis. Se n'especifiquen les mesures i es diu que s'hi guarden els cossos dels sants Ananies, Azaries i Misael.[121] Continua dient com el seu rei, Nabucodonosor, es va emportar de Jerusalem els vasos del

117. És el mateix cas del bestiari que ocupa un dels folis ornamentals del mateix Beatus (f. 198), i de les diverses figures que acompanyen les arquitectures de la sèrie dels evangelistes (*cf. supra*, nota 15).

118. J. WILLIAMS, «The Beatus Commentaries...», *Actas del Simposio...*, II, p. 210-213; i Y. ZALUSKA, «L'image de Babylone et le cycle de Daniel», a *Comentarios al Apocalipsis* [...] *de Saint-Sever...*, p. 317-324.

119. Són els de Maius, Girona, Saint-Sever, Torí, Manchester, Arroyo i Las Huelgas. Els Beatus de Burgo de Osma i el de Berlín, que no inclouen el comentari al Llibre de Daniel, incorporen en canvi elements d'aquesta imatge enmig del relat apocalíptic, quan es narra la destrucció de Babilònia que, significativament, es representa envoltada per dues serps. Un minuciós i recent estudi a aquest respecte és el ja mencionat de L.-J. BORD i P. SKUBISZEWSKI, *L'image de Babylone aux Serpents dans les Beatus.*

120. Són els de Maius (f. 238*v*), Girona (f. 236*v*-237), Torí (f. 187*v*-188) i Saint-Sever (f. 217). Per a la transcripció comparativa del text, vegeu L.-J. BORD i P. SKUBISZEWSKI, *L'image de Babylone...*, p. 22-24.

121. Sobre la base de l'exemplar de Torí, el text comença «Babilonia a nebrot gigante fundata est cuius latitudo murorum cubiti quinquaginta altitudo CC habere traditur / Circuitus eius CCCCLXXX stadiis concluditur / Id est milia LXVIII stadiis / Destructa medis et caldeis et reparata est assemiramide regine / Condita vero sunt corpora sanctorum ananie azarie et misaeli».

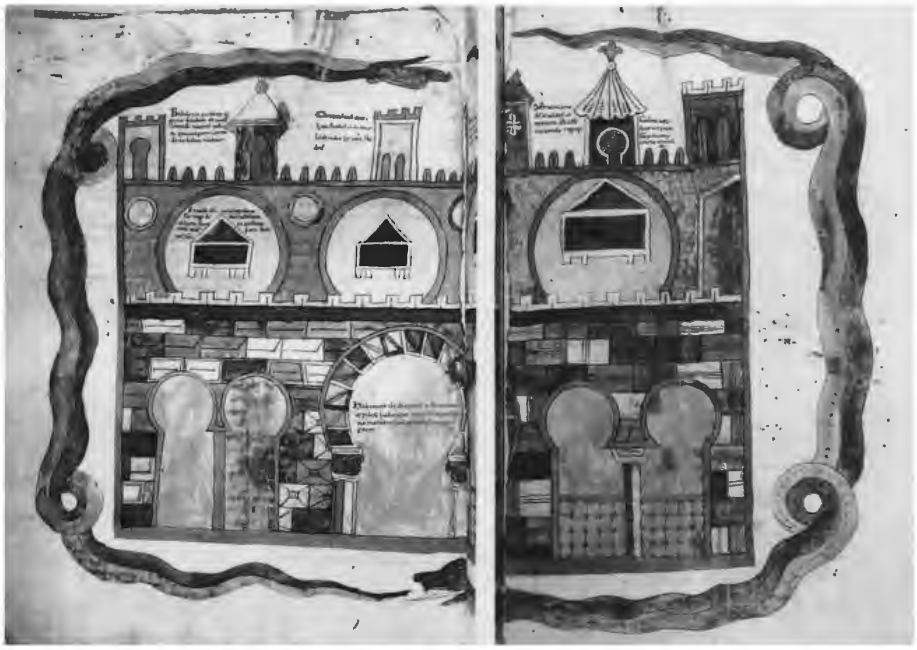

FIGURA 9. Beatus de Torí (Torí, Biblioteca Nazionale, ms. I.II.1). Babilònia voltada per serps (f. 187*v*-188).

Senyor, i acaba afirmant que, a causa de l'ira de Déu, hi ha al seu voltant serps, estruços i peluts, hi habiten mussols i les sirenes hi canten voluptuosament.[122]

Aquesta inscripció, que acompanya una mateixa recreació de la ciutat maleïda voltada de serps, es troba també a l'anomenat *Còdex de Roda* (Madrid, Real Academia de la Historia, cod. 78, f. 197), compilació hispana de textos històrics, del final del segle X, i on també s'han representat les ciutats de Nínive i Toledo.[123] En general, es considera que la il·lustració de Roda s'inspira en les dels Beatus, tot i que també s'ha proposat que un i altres derivessin d'un proto-

122. També, segons el Beatus de Torí «Et vasa domini anabugodonosor rege de Iherusalem ablata sunt. In ambita vero eius pre ira furoris domini. Habitant ibi dracones et structiones et pilosi habitant in ea. Vlule et sirene indelubris voluptatibus cantant per eam».

123. M. C. DÍAZ Y DÍAZ, «Tres ciudades en el códice de Roda: Babilonia, Nínive y Toledo», *Homenaje a Helmut Schlunk*, *Archivo Español de Arqueología*, vol. 45-47, núm. 125-130 (1972-1974), p. 251-263.

tipus comú.[124] I encara s'ha d'assenyalar la presència d'aquesta particular figuració de Babilònia acompanyada d'una gran serp en una obra que ens porta lluny de la península Ibèrica: el mapamundi de Richard de Haldingham, del final del segle XIII, conservat a la catedral anglesa de Hereford.[125]

La naturalesa del text de la inscripció —compartida pels Beatus i el *Còdex de Roda*— encara ofereix incògnites, i assenyala cap a fonts antigues diverses i alguna d'apòcrifa, que l'expliquen parcialment. Els qui l'han analitzat hi han detectat la dependència de l'historiador hispà del principi del segle V Pau Orosi,[126] però amb interpolacions d'una procedència, com la crònica històrica del franc Sulpici Sever (*c.* 360-*c.* 425),[127] i fonts molt més remotes, com ara l'historiador grec Heròdot (s. V aC);[128] i encara recentment se n'han precisat d'altres, entre les quals tradicions apòcrifes bizantines i textos de viatgers de l'antiguitat clàssica i tardana.[129] Per tot plegat s'ha valorat com una compilació que s'inscriu en una llarga tradició que presenta Babilònia com un lloc maleït, i de la qual formen part tant textos bíblics (les profecies veterotestamentàries i de l'Apocalipsi) com seculars.[130] L'al·lusió als sarcòfags dels tres sants deriva d'una altra tradició.[131]

L'origen de la imatge sembla ser igualment heterogeni, possible resultat de la fusió de dues tradicions: una que provindria de l'antiguitat mesopotàmica i

124. Creuen que la imatge de la compilació històrica és presa dels Beatus M. C. DÍAZ Y DÍAZ («Tres ciudades...») i N. MEZOUGHI («La place de Babylone...», p. 314-315). P. K. KLEIN, en canvi, pensa que uns i altres podrien derivar d'un model comú («La tradición pictórica...», p. 104-105). Sigui quina sigui l'explicació adequada, el cert és que el *Còdex de Roda* comparteix més d'un element amb els Beatus. Inclou també amb unes taules genealògiques, al final de les quals s'ha traçat una epifania.

125. *Cf.* L.-J. BORD i P. SKUBISZEWSKI, *L'image de Babylone...*, p. 18 i 24, on es remet a la bibliografia existent sobre el mapa. La inscripció que acompanya la versió cartogràfica mostra certes coincidències amb la present als Beatus i al *Còdex de Roda*, però no és la mateixa.

126. PAU OROSI, *Historiarum adversos paganos*, II, 6. Així ho indicà Díaz en editar els textos de les inscripcions del *Còdex de Roda* («Tres ciudades...», p. 257). Molt poc després, i sense tenir, sembla, constància de l'estudi de Díaz, NORDSTRÖM arribava a la mateixa conclusió («Text and Myth...», I, p. 26).

127. M. C. DÍAZ Y DÍAZ, «Tres ciudades...», p. 257.

128. HERÒDOT, *Historiae*, llibre I, 178; *cf.* C.-O. NORDSTRÖM, «Text and Myth...», I, p. 26. Són les mesures de la ciutat les que remeten a Heròdot, però segurament mediatitzat per Orosi.

129. Recentment encara s'hi han afegit més possibles fonts d'inspiració per a aquest text (L.-J. BORD i P. SKUBISZEWSKI, *L'image de Babylone...*, p. 43-47), que revelen el seu autor com un compilador de diverses èpoques i naturalesa.

130. L.-J. BORD i P. SKUBISZEWSKI, *L'image de Babylone...*, p. 43-47.

131. Es fa referència a tres personatges que són els tres joves hebreus companys de Daniel (Dn. 1, 6) i que ja figuren al martirologi romà, on es fa esment de la seva sepultura a Babilònia, tradició de la qual també es fa ressò Isidor (C.-O. NORDSTRÖM, «Text and Myth...», I, p. 28).

l'orient sirià, on sovintegen peces (els *kudurru* mesopotàmics) que contenen relleus de serps en relació amb recintes emmurallats o sagrats, combinats amb textos que inclouen fórmules de maledicció adreçades a aquells que gosin contravenir allò que s'hi diu, en forma de càstig per a ells, les seves famílies o els llocs on habiten; o el tema de les portes guardades per serps, entre d'altres. L'altra tradició derivaria de l'Orient cristià, on s'hauria gestat la iconografia que integra la visió d'una ciutat en el context d'una història de salvació.[132] A través de vies difícils de precisar,[133] aquesta representació arribaria a l'abast dels artífexs que, en reunir en un sol volum un comentari a l'Apocalipsi i un al Llibre de Daniel, s'haurien vist en la necessitat de dotar-los dels frontispicis respectius: l'ocell i la serp —dels quals ja s'ha parlat més amunt— farien aquesta funció per al primer; i la peculiar imatge de Babilònia compliria aquest paper en relació amb el Comentari a Daniel.[134]

Si aquesta darrera hipòtesi fos certa, tindríem que la versió renovada dels Beatus que inaugura el segle X, el que es designa com a branca II, incorpora com a frontispicis imatges que també s'utilitzaran, com s'ha vist, en altres manuscrits (l'ocell i la serp són en bíblies i en uns *Moralia in Iob*; Babilònia, amb les serps i la inscripció, al *Còdex de Roda* i, amb variants, en un mapa anglès del XIII). S'havien creat per acompanyar textos històrics[135] o havien nascut al recer d'una antiga literatura periegètica? Tot i haver estat molt estudiats, aquests manuscrits heterogenis que acaben sent els Beatus encara plantegen nombrosos interrogants en relació amb determinades imatges que contenen. Per a algunes (les cartogràfiques), es pot seguir amb precisió el camí, però també se n'hi han inclòs d'altres (Babilònia; l'ocell i la serp; les exclusives de Girona i Torí, com els camins del cel o una particular història d'Herodes) de filiació difícil, que demostren que els seus introductors en els Beatus disposaven de fonts de procedència variada i antiga.

132. L.-J. BORD i P. SKUBISZEWSKI, *L'image de Babylone*..., p. 49-80.

133. L.-J. BORD i P. SKUBISZEWSKI formulen la hipòtesi que les comunitats jueves de la península Ibèrica, que haurien anat reemplaçant progressivament els cristians de Síria en el paper d'intermediaris entre l'Orient i l'Occident, podrien haver transmès aquest model de la Babilònia maleïda al món hispà, a propòsit de la qual cosa recorden els elements d'arrel oriental presents en alguns Beatus i altres obres hispanes de l'alta edat mitjana (*L'image de Babylone*..., p. 109-121).

134. Així ho plantegen L.-J. BORD i P. SKUBISZEWSKI (*ibídem*, p. 123).

135. J. WILLIAMS (*The Illustrated Beatus*..., I, p. 60) ho considera probable pel que fa a la imatge de Babilònia.